

17. ve 18. YÜZYILLARDA OSMANLI MISIR HAC GÜZERĖAHI- KAHİRE'DEN MEKKE'YE HAC MENZİLLERİ

PILGRIMAGE ROUTE OF OTTOMAN EGYPT DURING THE 17TH AND 18TH CENTURY: CAIRO-MECCA PILGRIMAGE-STATIONS

şerife EROĐLU-MEMİř*

ÖZ: Mısırlı Müslümanlar ve haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren diğer ölkelerden Müslümanlar, haccın farz kılındığı 630 senesinden itibaren, zarûri sebepler dışında, Mekke'ye, kuzeyden Sina Çölü'nü aşan rotayı takip ederek Kahire-'Akabe-Mekke güzergâhı üzerinden ulaşmışlardır. Tarihi süreçte çeşitli nedenlerle zaman zaman değişen bu güzergâhın kontrol ve düzeni, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır, Suriye ve Hicaz seferleri sonrası Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra hac, Osmanlı Devleti için dünyevi otoritesini ve İslam dünyasının en önemli gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin bir aracı haline gelmişti. Bu nedenle

ABSTRACT: Since 630 when the pilgrimage became obligatory, Egyptian Muslims and Muslims from other countries who fulfilled their pilgrimage duties through Egypt had reached Mecca from the north through the Cairo-Aqaba-Mecca route- except for indispensable reasons. The control and order of this route, which changed from time to time for various reasons throughout the history, came under the Ottoman rule in 1517 after Yavuz Sultan Selim's Egypt, Syria and Hejaz campaigns. After this date, the pilgrimage became a means for the Ottoman Empire to express its worldly authority and its role as the most important power of the Islamic world every year.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü.

serife.memis@hbv.edu.tr, ORCID <http://orcid.org/000-0003-2880-8602>

de Haremeyn-i Şerifeyn'in hizmetkârı olan Osmanlı sultanları, haccın iyi işlemlerini hem hac güzergâhlarının güvenli bir şekilde kullanılması hem de İstanbul ve Kahire'den yola çıkan surrelerin Mekke'ye güvenli bir şekilde ulaşmasını güvence altında tutma kaygısını hep taşıdılar. Bu bağlamda çalışma, Osmanlı döneminde Mısır hac yolu güzergâhı ve Kahire-Mekke arası hac menzillerini Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i ile Bosnalı Muhlis'in *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmelerine referansla incelemeyi amaçlamaktadır. Bunun için öncelikle Mısır hac yolu güzergâhının tarihi süreçte değişiminden kısaca bahsedilecektir. İkinci bölümde, Osmanlı yönetimi döneminde hac organizasyonu çerçevesinde Mısır hac yolu güzergâhının durumu incelenecektir. Son olarak 17. ve 18. yüzyılda bu güzergâhı takip ederek hacca giden Dîvân kâtibi ve şâir Yusuf Nâbî ile Bosnalı Kadı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmelerinden bu güzergâhla ilgili anlatılarına yer verilerek, güzergâhın durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: hac, menzil, Mısır, seyahatnâme, Osmanlı Tarihi.

For this reason, the Ottoman sultans, who were the servants of *al-Haramayn al-Sharifayn*, had always been concerned about the well functioning of the pilgrimage, ensuring that the pilgrimage routes are safely used and that the pilgrims departing from Istanbul and Cairo safely reached Mecca. In this context, the study aims to examine the pilgrimage route of Egypt and the pilgrimage stations between Cairo and Mecca during the Ottoman period with specific reference to the pilgrimage books of Nâbî's *Tuhfetü'l-Haremeyn* and Bosnian Muhlis's *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*. For this, firstly, the change of the pilgrimage route of Egypt in the historical process is briefly described. In the second part, the status of the this route within the framework of the pilgrimage organization during the Ottoman rule is examined. Finally, the status of the route is determined by including the narratives of the Imperial clerk and poet Yusuf Nâbî and Bosnian *Kadı* (judge) Mustafa Muhlis who traveled to Mecca by following this route in the 17th and 18th centuries.

Key words: Hajj, Pilgrim-Stations, Egypt, Guide Book, Ottoman History.

GİRİŞ

İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlar, yaşadıkları yerin Mekke'ye olan uzaklıklarına göre hac ayı olan Zilhicce ayının ilk yarısında kalabalık kervanlar halinde Mekke ve Medine'nin yolunu tutarlardı. Mekke'de bulunmak üzere, Mısırlı Müslümanlar ve haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren diğer ülkelerden Müslümanlar, haccın farz kılındığı 630 senesinden itibaren, zarûrî sebepler dışında, Mekke'ye, kuzeyden Sina Çölü'nü aşan rotayı takip ederek Kahire-'Akabe-Mekke güzergâhı üzerinden ulaşmışlardır (Erol, 2019a: 305-306).

Osmanlı Devleti'nde Haremeyn-i Şerifeyn'e yani Mekke ve Medine'ye hürmet edilerek, ihسانlarda bulunulması geleneği Yıldırım Beyazıt ile başlamış, Mısır ve Suriye fethi sonrasında devam etmişti. *Hâdimü'l-haremeyn* unvanını alan Yavuz Sultan Selim Han ile hac ibadetinin güven ve rahatlıkla yerine getirilmesi için iyi teşkilatlanmış bir hac kervanı organize edilmekteydi. Osmanlı memleketlerinden Haremeyn-i Şerifeyn'e her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı ulaşmakta idi. Bunlar: Kahire ve Şam hac kervanlarıydı.¹ İstanbul ile Haremeyn-i Şerifeyn arasındaki bağlantının ancak Mısır veya Suriye eyaletlerinin birinden geçilerek yapılabilmesi nedeniyle, Hicaz'ı Kahire ve Şam'a bağlayan kervan yolları

¹ Kahire ve Şam kervanlarının tarihi, Abbasi halifeleri dönemine kadar uzanmaktaydı. Hac kervanları 1250-1517 tarihleri arasında Memluk sultanları döneminde biçimlenmişlerdi. Bkz (Armağan, 2000: 78; Faroqhi, 1995: 35).

önemlerini Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir. Örneğin, Mısır limanı olan İskenderiye'den yapılan kısa bir deniz yolculuğu ile 1522'de Osmanlıların eline geçmiş olan Rodos'a rahat bir şekilde ulaşıyordu (Armağan, 2000: 78). Bundan başka Yemen ve Basra'dan çıkıp Arabistan Yarımadasını doğrudan batıya aşan ayrı iki kervan daha vardı. Belirli sayıda hacı adayı grubu da herhangi bir resmi kervanın himayesi olmaksızın Mekke'ye kendi başına gidiyordu. Özellikle Mağribliler böyle yolculuk ediyorlardı; aslında Arabistan yarımadasında yaşayan hacı adaylarının çoğu için aynı durum geçerliydi (Faroqhi, 1995: 35). Kahire ve Şam kervanlarının yanı sıra Aden, Amman, Lahsa, Basra ve Bağdat kervanları Osmanlı Dönemi'nde Haremeyn'e gidilen diğer hac yolları idi (Atalar, 1991: 129).

Tarih boyunca sosyal, kültürel, ekonomik ve politik bakımdan önemli etkileri olan eski ve en temel toplumsal hareketlilik biçimlerinden birisi olarak hac, çok sayıda çalışmaya konu edilmiştir.² Bunlardan, İstanbul-Şam-Mekke arası hac menzilleri ve Şam hac kervanı etraflıca çalışılmıştır.³ Hatta bu güzergâhtaki Konya menzilleri, Üsküdar menzili, İzmit menzili, Adana menzili, Antakya menzili ve bu yolun devamında Şam-Mekke menzilleri içinde Şam, Süleymaniye Külliyesi ve Ürdün menzilleri müstakil olarak da incelenmiştir.⁴ Buna karşılık Mısır hac kervanı ve Kahire-Mekke hac güzergâhı daha sınırlı sayıda çalışmanın konusunu oluşturmuştur.⁵ Bu bağlamda mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlayan çalışmada, Mısır hac yolu güzergâhı ve Kahire-Mekke arası hac menzilleri Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Harameyn*'i ile Bosnalı Muhlis'in *Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmelerine referansla incelenecektir. Bunun için öncelikle Mısır hac yolu güzergâhının tarihi süreçte değişiminden kısaca bahsedilecektir. İkinci bölümde, Osmanlı yönetimi döneminde hac organizasyonu çerçevesinde Mısır hac yolu güzergâhının durumu incelenecektir. Son olarak 17. ve 18. yüzyılda bu güzergâhı takip ederek hacca giden Dîvân kâtibi ve şâir Yusuf Nâbî ile Bosnalı Kadı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmelerinden bu güzergâhla ilgili anlatılarına yer verilerek, güzergâhın durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. MISIR HAC YOLU GÜZERGÂHI

Mısır coğrafi konumu bakımından Arap dünyasının orta yerinde bulunması nedeniyle Afrika'dan ve Mağrib taraflarından gelen hac kabileleri için merkezi bir öneme sahipti. Kahire, kuzeyde Akdeniz limanlarına doğru, oradan deniz yoluyla Suriye, Anadolu, Mağrib ve İtalya'ya, doğuda kıyıyı izleyen bir yoldan Suriye'ye, gene doğuda Kızıldeniz'e ve oradan Hint Okyanusu'na ve güneyde Nil'in üst vadisine, Doğu ve Batı Afrika'ya uzanan bir yollar ağının ortasında yer alıyordu (Hourani, 2005: 124).

Mısırlı hacıların geleneksel hac güzergâhı, 11. yüzyılın başlarına kadar Kulzüm şehri ve Süveyş limanlarını kullanmak suretiyle genellikle Sina Çölü'nü aşarak kutsal topraklara varmak şeklindeydi (Erol, 2019a: 267). Fâtımî Devleti döneminde özellikle Halife el-Müstansır Billah (1036-1094) gücünün zirvesine ulaşmış, Mısır, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya ve Yemen'e hâkim olup nüfuzunu Hicaz bölgesine kadar genişletmişti. Bu dönemde Mısır'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Fatımî halifelerinin yönetimi altında bu ülkenin gösterdiği gelişmeleri

² Haccın tarihi ve organizasyonu uzun zamandır farklı perspektiflerden incelenmiştir. Daha ayrıntılı bibliyografyaların bulunabileceği bazı giriş çalışmaları için bkz (Faroqhi, 1995; Bakht, 1982: 107-15; Barbir, 1980: 108-77; Rafeq, 2002: 130-43).

³ Hac yolunun düzenlenmesine ilişkin bazı incelemeler için bkz (Halaçoğlu, 1982: 4-5; Uzunçarşılı, 1972: 40-42; Atalar, 1991: 129; Armağan, 2000: 73-76). Osmanlıların Anadolu'da ve Rumeli'de yol güzergâhlarında, özellikle dağlık ve geçit bölgelerinde, halkın can, mal ve namus emniyetini sağlamak için kurdukları teşkilata "derbend", bu teşkilatta görevli olan kimseye de "derbendci" denilirdi. Bkz (Pakalın, 2004: 425; Orhonlu, 1990: 65, 75-100; Bakht, 1982: 100; Coşkun, 2001: 307-322).

⁴ Öm. bkz (Doğan, 2012: 282-286; Çetin, 2017: 297; Sak ve Çetin, 2004: 179-221; Gürdoğan, 2004: 243; Tüttüncü, 2020: 989-1000; Yağcı, 2015: 58; Doğan Turay, 2017: 190-124; Yaşayanlar, 2019: 536-547; Güler, 2016: 70).

⁵ Örneğin bkz (Shaw, 1962; Faroqhi, 1995: 35-37; Tok, 2009: 153-169; Erol, 2019a: 264-314; Erol, 2019b: 63-65).

etrafıca anlatır. 11. yüzyılda yaşamış Nâsır-ı Hüsrev Afganistan'daki Belh kentinden hac yolculuğuna başlar. 1047 yılında yaptığı ilk ziyaret bir kuraklık ve kıtlık dönemine rastlamıştı. Yokluklardan yalnız Hicaz'ın değil Irak'ın da etkilenmesi nedeniyle dış destek bulamayınca, bir tek hac kervanı bile yola çıkarılamamıştı. Fatimî hükümdarı Kahire'den her yıl gönderilen Kâbe örtüsüne eşlik etmek üzere bir elçi ve maiyetini görevlendirmişti. Nâsır-ı Hüsrev de bu maiyette yer almıştı (Faroqhi, 1995: 14).

Fatimî Devleti geniş sınırlarına ulaştıktan sonra yine Halife el-Müstansır Billah döneminde bir dizi siyasal krizin ardından zayıflamıştır. Başta bu siyasi güçten düşmeye bağlı olarak çeşitli gerekçelerle geleneksel Mısır hac güzergâhı 1060'lı yıllar sonrasında bir süre önemini kaybetmiştir. El-Müstansır Billah sonrasındaki Fâtimî halifelerinin Haçlılar karşısında aldıkları yenilgiler, Suriye sahillerini kaybetmelerine ve hac güzergâhının tehlikeye girmesine yol açmıştır. 1153 yılında Fâtimîler'in Suriye'deki son kalesi Askalan'ın da düşmesi, hac güzergâhının kesin ve daimî olarak değişmesine yol açmıştır (Erol, 2019a: 267). Hac güzergâhının değişmesinin bir diğer gerekçesi ise, Nil nehrinin suyunun çekilmesi neticesinde baş gösteren kıtlık, açlığın yaygınlaşması ve sonrasında da büyük bir veba salgınıdır. Bu gelişmeler neticesinde delta bölgesi ve Sina Yarımadası'nda meydana gelen susuzluk ve güvenlik endişesi nedeniyle hac güzergâhı değişmiştir (Utku, 2012: 418).

Yeni güzergâhta hacılar ve tüccarlar genellikle Nil Nehri üzerinden Kızıldeniz'e geçmiş, oradan da gemiler vasıtası ile 'Ayzâb limanını kullanmaya başlamışlardır. Mısır'ın güneyine kayan bu yeni güzergâhı, Fâtimîler sonrası Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Eyyübîler de kullanmaya devam etmişlerdir. Böylece Kulzüm limanının önemini kaybetmesinden sonra Kızıldeniz'in en önemli ve güvenli limanı 'Ayzâb Limanı olmuştur. Bu yeni hac güzergâhında Müslümanlar, Mekke'ye ulaşabilmek için, öncelikle Kahire'den teknelere binerek Mısır'ın güney şehirlerinden birisi olan Kûs şehrine ulaşmışlardır. Ardından Kızıldeniz'in sahil şehirlerinden birisi olan 'Ayzâb'a ulaşmak için Kûs-'Ayzâb arasındaki su imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu çölü geçmişler daha sonra da yolculuk şartlarının oldukça elverişsiz olduğu gemilerle Cidde Limanı'na yol almışlardır (Erol, 2019a: 306). Hac güzergâhının yanı sıra Doğu-Batı ticareti açısından da büyük öneme sahip bu limanın kara ve denizden korunması önem arz etmiş ve hem Fâtimî hem de Eyyübî devletlerini güvenliği ve işlerliğini temin için gerekli önlemleri almaya sevk etmiştir (Erol, 2019a: 268-269).

Eyyübîler Dönemi'nde Fas-İskenderiye-Mısır-Mekke güzergâhından hac yolculuğunu gerçekleştiren İbn Cübeyr Mısır seyahati esnasında şehrin Sultan Selahaddin tarafından etkin yönetimi ve cömertçe yürüttüğü kamusal imar programıyla kendisini derinden etkilediğini yazar. Granada valisinin hizmetinde çalışan bir nedim ve kâtip olan İbn Cübeyr, edebi yetenekleriyle ün salmıştı. Velinimetini ona hacca gitmek için izin vermekle kalmayıp yol harcamaları için de yüklü bir ihşanda bulunur. 1183'te Fas'ın Septe kentine giderek hac yolculuğuna başlayan İbn Cübeyr, buradan kendisini Mısır'ın İskenderiye limanına götürülecek olan bir Ceneviz gemisine biner. Ceneviz gemisini seçmiş olması, muhtemelen Haçlı seferleri döneminde İtalyan kentlerinin Akdeniz ticaretine egemen ve dolayısıyla gemilerinin korsan saldırılarına karşı görece güvenli olmasından kaynaklanıyordu (Faroqhi, 1995: 16).⁶ İbn Cübeyr o dönemde önemli bir ticari merkez olmayı sürdüren limanı 'Ayzâb'a geçer.

İbn Cübeyr'in anlatılarına göre hacı adaylarının Kızıldeniz'i aşmak üzere bindirildikleri gemiler daima tehlikeli derecede yüklü oluyordu. Gemi sahipleri, yolcuları dikkate almaksızın kârlarını bu şekilde artırmaya çalışıyorlardı. Cidde'ye ulaşmalarından kısa bir süre önce, gemi şiddetli bir fırtınaya yakalanıp rotasının dışına sürüklendiği için 'Ayzâb ile Cidde arasındaki

⁶ Batı Akdeniz Müslümanlarının hac yolculuğu sırasında Avrupa gemilerini tercih etmeleri daha uzun yüzyıllarda devam etmiştir. Örneğin, 17. yüzyılda Cezayirli, Tunuslular ve Trablusgarblılar İskenderiye'ye dek genellikle İngiliz ve Fransız gemileriyle gidiyorlar, ancak ondan sonra Kahire'deki hac kervanına katılıyorlardı.

kısa mesafeyi aşmak tam sekiz günlerini alır. İbn Cübeyr, birçoğu hacı adaylarının acımasızca sömürüp ellerindeki yiyecek ve parayı almak için türlü hilelere başvuran Hicaz halkından da yakındır. Yaşadığı bütün bu olumsuzluklar nedeniyle İbn Cübeyr bu güzergâhı seçmemeleri konusunda tüm hacı adaylarını uyarır ve daha uzun olmakla birlikte başka bir yolu seçmelerini öğütler. İbn Cübeyr, Mısır'dan Sina'ya doğru uzanan ve oradan da Akabe yoluyla kıyıya yakın bir bölgeden Medine'ye giden başka bir yoldan da söz eder. İbn Cübeyr'in zamanında yörede Franklara ait bir haçlı kalesinin bulunmasından dolayı kullanılmaz durumda olan bu yol, muhtemelen 17. yüzyılda Mısırlı hacı adaylarının kullandığı güzergâhtır (Faroqhi, 1995, s. 17).

Eyyübî Devleti sonrasında 1250 yılında bölgenin yeni hâkimi olan Memlukler de hac ve bölgesel ticaret bakımından büyük önemi haiz Kızıldeniz yoluna ve 'Ayzâb şehrine ihtimam gösterdiler. Uzak Doğu'dan Mısır'a gelen her türlü ticari ürün önce başkent Kahire'ye, oradan İskenderiye Limanına ve oradan da Avrupa limanlarına nakledilirdi. Ancak 'Ayzâb şehri zamanla haccın yükünü kaldıramaz hale gelmişti. Hacıların her türlü istismara açık, savunmasız olduğu bu güzergâh zorunlu olarak kullanılmaya devam edilmiştir (Erol, 2019, s. 270).

Memluklerin 'Ayn Câlud Savaşı (1260) hac güzergâhı açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Zira savaş sonrası Haçlılar karşısında Memluklerin elde ettiği üstünlük neticesinde zamanla hac güzergâhı eski haline getirilmişti. Memluk sultanı ez-Zâhir Baybars'ın 1268 yılında eda ettiği ve Kâbe örtüsünü de yanında götürdüğü hac ziyareti, Kuzey Afrikalı, Endülüslü ve Mısırlı hacılar için diğer önemli bir tarih olmuştur. Bu hac yolculuğunda Sultan Baybars Kuzey Mısır yolunu kullanmış ve bu yolu yaklaşık 200 yıl sonra tekrar kullanıma açıldığını göstermiştir (Erol, 2019a: 271). Kuzey Mısır güzergâhının yani Sina Çölü üzerinden geçen yolun tekrar kullanıma açılması, Güney Mısır güzergâhının tamamen terk edildiği anlamına da gelmemekte idi. Zira Nil nehri vasıtasıyla Kûs-'Ayzab ve Kızıldeniz üzerinden Mekke'ye ulaşan hac güzergâhı da yine kullanılmaya devam edilmiştir (Erol, 2019a: 270).

2. OSMANLI DÖNEMİ'NDE MISIR HAC GÜZERGÂHI

Araştırma
Makalesi

Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Mercidabık Savaşı ile Suriye ve Filistin, 1517'de ise Ridâniye Savaşı ile Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştı. Böylece Memluk devleti yönetimi altında bulunan Mekke ve Medine havalisi de Osmanlı hakimiyeti altına alınmış ve dönemin Mekke emîri Osmanlı padişahına bağlılığını bildirerek şehrin anahtarlarını sunmuştu (Uzunçarşılı, 1984: 40-42). Mısır ve Arap coğrafyasının büyük bir kısmını kapsayan bu fetih, çeşitli kazanımları da beraberinde getirmişti. Neredeyse ikiye katlanan İmparatorluğun topraklarına, İslamiyet'in kutsal şehirleri de dâhil olmuştu. Kızıldeniz ve Hint Okyanusuna ulaşılmış, Akdeniz'in doğusunun büyük bir kısmında stratejik kontrol sağlanmıştı. Kahire, Halep ve Kudüs gibi Ortadoğu'nun en önemli şehirlerinin bir kısmında egemenlik kurularak, fethedilen yeni topraklardan yoğun bir para, insan ve kaynak akışı başlamıştı. Öte yandan, fetih Osmanlıları pek çok lojistik ve idari sorunla da karşı karşıya getirdi. İmparatorluk açısından bu sorunların en büyüğü bu kadar geniş ve kalabalık, hâlihazırda yerleşik bürokratik ve hukuki gelenekleri olan bir bölgede hâkimiyet kurma ve vergi toplama sorunuydu (Mikhail, 2019: 179).

Bu geleneksel ve olağan idari sorunların yanı sıra, tarımsal zenginliğe ve bereketli topraklara sahip Mısır'dan, yıllık hac kafilisine gıda temini meselesi bu dönemde Osmanlıların karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri idi. Bu gıda tedariki, İslam hilâfetinin yeni temsilcisi ve *hâdimü'l-haremeyni* olan Osmanlı sultanının yerine getirmesi gereken tarihi bir görev olmasının yanı sıra hacıların sağlığını ve iyiliğini güvence altına almak isteyen Osmanlı devletinin önemle üzerinde durması gereken bir mesele idi. Mısır, Osmanlıların bu görevi

yerine getirmesinde kilit bir role sahipti (Mikhail, 2011: 113-22). Zira Mısır, Osmanlı Devleti'nin en büyük tahıl üreticisiydi; üstelik Mısır ve Hicaz Kızıldeniz'in iki yakasında karşı karşıya yer alıyordu.

Hicaz, İstanbul'dan sonra, Osmanlı Dönemi boyunca Mısır'da yetişen tahılların en yaygın gönderim noktasıydı (Mikhail, 2011: 103-13). Ne ki, Hicaz'ın Osmanlılar için sembolik bir değeri vardı; çünkü kutsal şehirlerin muhafızlığını üstlenmek Osmanlılar için İslam dünyasının otoritesi, liderliği ve hâkimiyetini elinde bulundurmamak demektir. Ayrıca hac adaylarının güvenliğini sağlamak için Hicaz'a gönderilen asker ve vakıf memurları aracılığıyla Osmanlı devleti en uzak sınır vilayetlerinden birinde varlığını sürdürüyordu (Faroqi, 1995: 6-7). Bu sembolik güç ve dini statü, çeşitli sorumlulukları da beraberinde getirdi. Müslümanların her yıl Mekke ve Medine'ye yaptığı hac yolculuğu şüphesiz erken modern dönemde insanların bir araya geldiği en kalabalık yıllık buluşmaydı. Osmanlılar her yıl Hicaz'a gelen, ardından buradaki hac deneyimleriyle birlikte memleketlerine dönen binlerce hacının saygısını ve güvenini kazanmak istiyorsa, lojistik, ulaşım ve yeme-içme tedariki gibi imkânların sorunsuz ve güvenli bir şekilde işlenmesini temin etmekle yükümlüydü. Her yıl Mısır hacıları ile Endülüs, Mağrib ve Afrika içlerinden gelen hacıların birlikte 30-40 bin hacı adayını toparlayan Mısır hac kervanı ülkenin en üst yetkililerinden biri olan Emirü'l-haccın kumandasındaydı. Kervan giderleri eyalet bütçesinin temel kalemlerinden birini oluşturuyordu (Raymond, 1995: 21).

Yıllık hac ziyaretinin himaye edilmesindeki önemli görev hacılara yeterli miktarda gıda temini idi. Ancak Mısır'ın Süveyş limanından Hicaz'a gıda taşınmasını mümkün kılacak gemilere ihtiyaç duymakta idi. Öte yandan, bu gemilerin yapılması için Osmanlıların Süveyş'te gemi yapımı için ihtiyaç duydukları kereste tedarikini sağlamaya elverişli Mısır'ın iç kaynağı hiç yoktu (Mikhail, 2011: 82-169). Bunun yanı sıra Kızıldeniz'deki kârlı ticaretin kontrolünü ele geçirme teşebbüslerinden ziyade bu ticareten faydalanmak ve Hint Okyanusundaki Portekiz kuvvetleriyle mücadele etmek için de Osmanlı'nın Kızıldeniz'de gemilere ihtiyacı vardı. Bu kereste başka bir yerden mesela Anadolu'dan getirilmeliydi (Mikhail, 2019: 179-196).

Mısır'dan deniz yolu ile yapılan gıda ihracatı Mısır ve Hicaz'ı birbirine sıkı sıkıya bağlıyordu. İki bölge arasındaki bu bağ, bize imparatorluğun İstanbul'u es geçen bağlantılarını hatırlatması açısından ve Mısır'ın doğuyla bağını öne çıkarması açısından son derece önemlidir. Ancak bu gıda ticaretinin mümkün olabilmesi de erken modern dönemde Osmanlıların örneğin Anadolu'dan gemi inşası için Süveyş'e kereste getirmesine bağlıydı (Mikhail 2013:273-93). Osmanlı yönetimi tarafından organize edilen bu süreçte Anadolu'dan getirilen keresteler Süveyş'te yapılacak gemilerin teknelerini oluşturmakta idi. Bu gemiler de en nihayetinde Kızıldeniz bölgesinde yaşayanları doyuracak devasa miktardaki tahıllarla yüklenerek Mısır'dan Hicaz'a doğru denize açılacaktı. Dolayısıyla, Osmanlı yönetimi açısından Süveyş'te ihtiyaç duyulan gemilerin yapımı ve bu gemilerle tahıl ve diğer ticari metaların imparatorluk coğrafyası içerisinde taşınmasını mümkün kılacak ağın koordine ve kontrol edilmesi Hicaz'daki insanların doyurulması ve bölgedeki ulaşım ve ticaretin desteklenmesi bakımından elzemdi.

Kahire hac kervanı pek çok kez tasvir edilmiştir. Osmanlı yönetiminin ilk yıllarına denk gelen en değerli anlatılardan biri 16. yüzyılın ortasında Mısırlı Abdülkadir el-Cezarî tarafından yapılmıştır. Oldukça nüfuzlu bir aileye mensup el-Cezarî'nin babası Muhammed bin Abdulkâdir devrinin önde gelen tabiplerinden biri olup Kâhire'de Bimâristânü'l-Mansûri'de ve emîr-i haccın maiyetinde görev yapmıştır. el-Cezarî ise Mısır beylerbeyi ve emîr-i hac olan Hadım Süleyman Paşa (ö. 1547) tarafından hazzarda ve seferde kâtip olarak görevlendirildi. el-Cezarî eserini bu görevi esnasında kaleme almıştır. Eser, Hulefâ-yi Râşidin (632-661) devrinden 1564-1565 yılına kadar hac emîrliği, hac kervanları, hac yolları, menziller ve menzillerde yaşayanlarla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir (Erol, 2019a: 274).

el-Cezarî Kahire kervanının “katar” diye adlandırdığı çok sayıda alt gruplara bölündüğünü aktarır. Katarların sayısı kervanın büyüklüğüne bağlı olarak değişirdi; büyük bir kervanda bu sayının dokuza dek ulaştığı olurdu. Kahire hac kafilesinde görevlileri de etraflıca tanımlayan el-Cezarî, hem kendisinin hem de babasının hac kervanlarında idarecilik yapmış olmaları nedeniyle hem bu konuda kişisel hem de ailevi düzeyde bilgiye sahipti. Bu görevlilerden, kervan kumandanı, hacı adaylarının kervandaki yerlerini belirlemekten sorumluydu; genelde kervana Kahire'den beş konak mesafedeki, Süveyş'ten pek uzak olmayan Acrud'da katılırdı. Yolculuğu planlayan Kahire'deki memurların çöl yolculuğunun gerçekten güç bölümünün burada başladığına inanmaktaydılar (Faroqhi, 1995: 36).

“Çöl kılavuzları” olarak da adlandırılan ve genellikle Bedevi olan görevliler, kervanın en başında ilerler ve aşılacak çöl menziline aşinalığı ile kervana yol gösterirdi. Onları sakalar ve ileri gelenlerin izlediği kervanda, kervanın taşıdığı para ve diğer hediyeler (*surre*) muhafaza edilirdi. Surreleri çeşitli Memluk sultanlarının kurmuş olduğu vakıflarca Mekke ile Medine halkına yapılan bağışların yanı sıra, hacı adaylarına çeşitli hizmetler veren nakit para oluştururdu. Surreyi askerler korurdu ve kervanın topçuları surrenin hemen yakınında yol alırdı. Kervanın bundan sonraki bölümünü kervanın günlük harcamalarına yönelik bir başka hazine oluştururdu. Ok ve yaylarla silahlandırılmış keskin nişancılar, ayrıca meşaleciler de kervanın bu bölümünün güvenliğinden sorumluydular. Değerli mallar taşıyan tüccarlar genellikle hazinelerin yakınında yolculuk ederlerken, sıradan hacı adayları kervanın sonunda yer alırlardı.

el-Cezarî, Kahire kervanına eşlik eden sayısız memurlar arasında, kumandanın kethüdasının kilit bir konuma sahip olduğunu belirtir. Hac yolculuğu esnasında alınan önemli kararlarda kendisine danışılması zorunluydu. Ayrıca, kervanla birlikte yolculuk ederek kervanın güvenliğini sağlayan Bedevilere yapılacak ödemelerden sorumluydu. Kervan kumandanı, kethüdasının yanı sıra ikinci bir kâtip de bulunduruyordu. Kervandaki görev süreleri süreklilik arz eden kâtipleri, devamlılığı sağlayan unsur olarak görür. Zira Osmanlı döneminde bir emire kervana bir kereden çok kumandanlık etme görevi asla verilmemekteydi. Hacı adayları arasındaki anlaşmazlıkları çözen bir de kadı vardı. Kervan kadısına çok sayıda yardımcısı eşlik ediyordu. Kervandaki diğer memurlar ise, develer ve atların yanı sıra resmi yiyecek, yem ve su stoklarının denetiminden sorumluydu (Faroqhi, 1995: 37).

Araştırma
Makalesi

2.1. Mısır'dan Haremeyn'e Kurulan Vakıflar ve Gönderilen Surre

Osmanlı Devleti, Suriye, Filistin ve Mısır'ı alıp, Memluk yönetimine son verdikten sonra, Memlukler tarafından her yıl Hicaza gönderilen surre vakıflarını ve surre göndermek usul ve geleneğini aynen kabul ederek, uygulamaya devam etmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Mısır suresine bazı ilaveler yaparak, miktarını artırmıştır (Uzunçarşılı, 1984: 44-45). Ayrıca, İstanbul ve Kahire'den gönderilen surrelerin yanı sıra surrelerin bazen Yemen ve Halep'ten sevk edildiği de olurdu. Ayrıca Mekke ve Medine ile birlikte Kudüs, Halilürrahman ve az da olsa Şam'a surre gönderilirdi (Buzpınar, 2009: 567-69). Örneğin, Kahire'den Kudüs'e gönderilen surreler, İstanbul'dan gönderilen surrelerle birlikte kentin önemli gelir kaynaklarını oluştururdu. *Mısır Ülkesi Surre* ya da *Mısır Memleketi Surre* olarak da adlandırılan bu hediyeler, temelde Mısır memleketi ve Gazze memleketi olmak üzere iki kaynaktan hazırlanırdı. Mısır Surre, Mısır'ın önde gelen ağaları tarafından Kudüs'e getirilirdi.⁷

Surrenin yanı sıra, Mısır'da Memlukler döneminde Haremeyn'in sürekli sakinlerinin ihtiyaçları için bazı vakıflar tahsis edilmiştir. Örneğin, Memluk sultan ve emirlerince kurulmuş ve Hicaz'a tahıl sağlayan çok sayıda vakıf bulunmaktaydı (Shaw, 1962: 21). Bunlar “Büyük Deşiş” vakfı adı altında toplanmış olup, çekirdeği Sultan Kayıtbay ve Çakmak tarafından

⁷ Mısır'dan Kudüs'e gönderilen surrelere ilişkin detaylı bir inceleme için bkz (Uslu, 2019: 21-22).

kurulmuş vakıflardan oluşmaktaydı. Sultan I. Selim 1517'de Hicaz'ı fethettiği sırada, Memluk vakıfları işlevleri devam ettirmekteydiler. Kanuni Sultan Süleyman ve halefi II. Selim, yaptıkları eklemelerle bu vakıfları daha da genişlettiler. III. Murad (1574-95), genellikle para veren “Küçük Deşişe” vakfını kurdu. Ayrıca Mekke ve Medine’de Kanuni Sultan Süleyman’ın karısı Hürrem Sultan adına kurduğu iki imaret vardı; bunların tümünün giderleri Mısır vergi gelirlerinden karşılanıyordu (Faroqhi, 1995: 88-89).

Haremeyn yararına kurulan vakıflar, hızla genişleyen imparatorluğun Balkan sınırlarında da yer almaktaydı. Osmanlı sultanları da 16. yüzyıldan itibaren hem Kanuni Sultan Süleyman hem de sonraki sultanlar dönemlerinde bu vakıflara Mısır’da yenileri eklenmiştir (Faroqhi, 1995: 5, 83-85, 88-92). Tüm Mısır vakıflarının yıllık gelirleri, kendilerine tahsis edilen köylerden alınan vergilere dayanıyordu. Osmanlı fethi sonrası, bu vakıflar sık sık eklenen yeni köylerle genişletildi (Shaw, 1962: 21).

2.2. Mahmil-i Mısırî

Memlukler döneminde asıl hac kafilesinin hareketinden yaklaşık 4 ay önce hac mevsiminin başladığı ilan edilip, *mahmil-i Mısırî* Kahire sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Recep Hacıları adı verilen *el-Huccâcu'r-Recebiyye* yola çıkardı (Erol, 2019a: 267). Memluk Sultanı ez-Zâhir Baybars, 1266 yılında Kahire’den Mekke’ye bilinen ilk mahmili gönderen sultanı. Memluk Sultanı Baybars ile birlikte, mahmil ve Kâbe örtüsü, Abbasi halifesi üzerinden Memluk sultanının siyasi gücünü tüm İslam alemine sergilediği dini ve siyasi semboller haline de gelmişti (Jomier, 1991: 146-47).

Osmanlı Döneminde İstanbul ve Mısır’dan yollanan surrelerin ayrılmaz parçaları arasında Haremeyn’e her yıl gönderilen mahmiller de yer almaktaydı. Mahmil, üzeri altın ve gümüşle bezenmiş yazılar, ipek püsküller, çeşitli nakışlar ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir atlasla kaplı dörtgen bir ahşap çerçeve üzerinde dört yüzlü bir piramit şeklinde idi.⁸ İstanbul’dan gönderilene *mahmil-i Hümayûn*, Kahire’den gönderilene *mahmil-i Mısırî* denirdi. Mısır mahmili Hidiv Kasri önünde yapılan törenin ardından Kahire sokaklarında gezdirilirdi. Mısır surre ve mahmili tamamı karayoluyla veya Süveyş üzerinden Cidde’ye ve bazen de İskenderiye’dne Hayfa’ya denizyoluyla, oradan demiryoluyla Medine’ye olmak üzere farklı güzergâhlardan gönderilirdi. Mısır ve Şam’dan gelen surre ve mahmiller Medine ve Mekke’de törenlerle karşılanır ve Arafat’ta birleşirdi (Buzpınar, 2009: 567-68).

İstanbul, Şam ve özellikle Kahire sokaklarında, hac kervanlarının yola çıkış ve geri dönüşleri için görkemli merasimler düzenlenmekteydi. Bu şenlikler Kahire’de yaklaşık on yıl kadar kalmış Osmanlı gezgini Evliyâ Çelebi tarafından etraflıca betimlenmiştir (Evliyâ Çelebi, 1935: 393-435). Örneğin, Kahire hac kervanının yola çıkış ve varış törenlerinin bir bölümü Kahire’den sonraki ilk konak yeri olan Birkat el-Hacc’da gerçekleştiriliyordu. Faroqhi’ye göre yaygın olan bu düzenlemelerin bazı pratik nedenleri de vardı. Eğer kervan ilk gün çok fazla ilerlemeyecek olursa, gecikenler son dakikada kervana katılabilirlerken, unutulmuş eşyalar da yolculara gönderilebiliyordu. Öte yandan, dönüş yolculuğunun son aşamalarında, hacılar ve binek hayvanları yorgunluktan tükenmiş oluyor, bu yüzden hala çöldelerken levazım kervanlarıyla karşılaşmaları hayati önem taşıyordu; hacıların akraba ve dostları da genellikle tüccarlarla resmi görevlilerden oluşan kervanlara katılıyorlardı (Faroqhi, 1995: 43). Faroqhi, Evliyâ Çelebi’ye referansla mahmil-i şerif’in yola çıkışını şöyle anlatır:

⁸ Surre alayı Şevval ayının on ikisiyle yirmisi arasında Şam’dan hareket eder, Zilkadenin sonundan önce Mekke’ye ulaşılması hedeflenirdi. Şam’dan Medine’ye gidiş ve dönüşte surre alayının muhafazasından *emîr-i hac* sorumlu idi. Haremeyn’de ise en önemli sorumluluk Mekke Emîrinde idi (Buzpınar, 2009: 567).

“Kahire'nin tüm ileri gelenlerinin hazır bulunduğu törende, resmi konuklar huzurunda paşa, kervan kumandanına yolculukta kendisine gerekecek parayı, yani çöl güzergahındaki Bedevi şeyhleriyle Mekke şerifinin tahsisatlarını, Mekke ve Medine halkına yapılan bağışları ve kervanın diğer gereksinimleri için ayrılan miktarı alıp almadığını sorardı. Kervan kumandanı “bir habbe ve cübbe kalmadı” der ve her şeyin teslim alındığını bildirirdi. Paşa, bir kadiya olanı biteni siciline geçirmesini söyler ve ardından, Allah'ın adını anarak yerinden doğrulup mahmeli taşıyan deveye doğru yürürdü. Yüzünü ve ellerini padişahın varlığının bu simgeisine sürdükten sonra, bir kez daha tekbir getirir ve devenin gümüş yularından tutarak hayvanı Kara Meydan'da dolaştırırdı. Bu arada, askerler yüksek sesle gülbank çekerlerdi. Ardından paşa kervan kumandanına döner, Osmanlı padişahının Hadimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn olarak Mekke ve Medine üzerindeki denetimini bir kez daha teyit ederdi. Paşa olarak, kendisi padişahın birinci derecede temsilcisi ve hükümdarın kuluydu. Paşa mahmeli kervan kumandanına teslim eder ve hacı adaylarını Allah'a emanet edip muzaffer ve sağ slaim dönemlerini temenni ederdi. Paşa bundan sonra çadırdaki yerine dönerdi ve mahmeli dolaştırma sırası kervan kumandanına gelirdi. Bunda sonra kervan yola koyulurdu” (Faroqhi, 1995: 43).

Evliyâ Çelebi'nin hac kervanının şehre dönüşüne ilişkin anlatıları da yine dönüşün de törensel bir niteliğe sahip olduğunu gösterir. Kervan Kahire'den önceki son durağı olan Birkat al-Hacc'a ulaştığında ilk kutlamalar orada başlardı. Ertesi sabah törenle kente giren kabileyi Kahire'nin ileri gelenleri ve valinin askerleri, kentin girişinde Nasır kapısının önünde beklerdi. Kervan kumandanının mehter eşliğinde karşılanmasını müteakip, hac kfilesi Bâb-ı Nasır'dan kente girerdi. Kumandan geceyi konuk olarak Canbulat Camii'nde geçirirken, vali ise Adiliye'de kalırdı. Bu arada Kahire halkı mahmele saygılarını sunmak üzere camiye gelirdi. Gece din bilginleri, dindar halk ve derviş şeyhleri camide toplanır ve Paygamber şerefine dualar okurlardı (Faroqhi, 1995: 41).

Evliyâ Çelebi tarafından detaylı bir şekilde tasvir edilen ancak yukarıda kısaca bahsedilen Mısır mahmili 1926'ya kadar kesintisiz olarak gönderilmeye devam edilir. 1926 yılından 1936 yılına kadar Suudi hükümetinin karşı çıkması üzerine ara verilir ve ertesi yıla ait mahmil Cidde'ye kadar gidebilir. 1952'ye kadar hacıların gidiş ve dönüş merasimlerinde Kahire sokaklarında görülen mahmil Temmuz 1952 Hür Subaylar ihtilaliyle son bulur (Buzpınar, 2009: 569).

Araştırma
Makalesi

3. SEYAHATNÂMELERDE MISIR HAC YOLU GÜZERGÂHI

Müslüman seyyahlar, coğrafyacılar ve müverrihler, eserlerinde Hicaz bölgesi şehirleri ve buralara hangi güzergâhlar takip edilerek ulaşılabacağına dair mufassal bilgiler vermişler, şehirler, menziller ve ziyâretgâhları uzun uzun tasvir etmişlerdir. Menziller arasındaki mesafeler, konaklanılan menziller, menzillerin su kaynakları, çarşı, pazar ve dükkânları, buralarda yetişen sebze ve meyveler ile yine buralarda bulunan han, hamam, cami ve medreselerin tarihleri, buraların sosyal durumları, ekonomik kaynakları, ziyaretgâhları, yolculuğun şartları, ulaşım araçları gibi pek çok konu bu tasvirlerin içeriğini oluşturmuştur. Hac niyetiyle bu bölgede seyahat eden hacı adayları/hacılar da çoğunlukla uzun, meşakkatli ve hatta tehlikeli bir yolculuğu göze almalarını gerektiren bu kutsal yolculukta edindikleri tecrübe ve izlenimleri sonraki hacı adaylarının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac vecibelerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmesi gibi pratik amaçlarla bazen günü gününe, bazen de yolculuk sonrasında kayıt altına almışlardır.⁹

⁹ Osmanlı'da hac seyahatnâmeleri yazımını, Yusuf Nâbi'nin eserini merkeze alarak inceleyen Çoşkun, erken modern dönemde kaleme alınmış bazı Arapça, Farsça ve Osmanlıca hac seyahatnamelerine dair genel bilgiler verir (Çoşkun, 2002: 17-100). Örneğin, Kahire-Mekke hac güzergâhını takip eden Mağribli müslümanların konu alındığı hac seyahatnamelerine ilişkin bir inceleme için bkz (El Moudden, 1990: 69-84).

Osmanlı dönemi hac seyahatnâmeleri arasında tasnif edilen ve Mısır hac güzergâhını takip ederek Haremeyn'e ulaşan Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i ile Muhlîsî Bosnevî'nin *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı hac seyahatnâmelerinin Mısır hac güzergâhı ve menzillerine ayrılan kısımlarını incelemek suretiyle Osmanlı Dönemi Mısır hac güzergâhı tanıtılacaktır.

3.1 Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i

Sayfa | 48

1089-90/ 1678-79 yıllarında Nâbî tarafından telif edilen *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı seyahatnamede; Urfa, Şam, Kudüs ve Kahire üzerinden gerçekleştirilen hac yolculuğu oldukça edebî bir dille anlatılır. Türk edebiyatında seyahatname türünün en önemli örneklerinden biri olan eser, kaleme alındığı tarih itibarıyla de bu önemi pekiştirmektedir. Sultan IV. Mehmed ve Musâhip Mustafa Paşa'dan yardım ve himâye gören Nâbî, resmi hac kervanına katılarak yolculuğunu daha güvenli bir şekilde yapmak yerine Kahire üzerinden daha tehlikeli ve uzun bir yolculuk tercih eder. Eserinde bu tercihin sebeplerinden bahsetmeyen Nâbî, IV. Mehmed'in dönemin Mısır valisine yazdığı mektuptan bahseder. Bu durumu, seyahatnâmeyi etraflıca inceleyen Coşkun, sultan tarafından Nâbî'ye Urfa, Şam, Kudüs, Kahire, Mekke ve Medine'deki tarihi ve dini bakımdan önemli yerleri ve Mısır hac kervanının adetlerini edebi bir üslupla tasvir etme görevinin verilmiş olabileceği fikrini gündeme getirir (Coşkun, 2002: 55-71).

Devletin kendisine sağladığı imkânlarla Urfa, Şam ve Kahire'de, oradaki tarihi yerleri rahat rahat inceleyecek kadar kalan Nâbî, Mısır hac kervanına katılır ve kervanla Mekke'ye doğru, sonbahar sonu kış başında kendisine ilginç gelen bir yolculuk yapar. 1679 yılının Ocak ayında haccını eda eden Nâbî, Şam hac kervanına katılarak Medine'ye oradan da Şam'a döner. Nâbî'nin hac yolculuğu Halep, Şam, Kahire ve özellikle Urfa gibi bazı şehirlerde uzun süre kalması nedeniyle İstanbul'dan hareket eden resmi hac kervanından daha uzun sürmüştür. Nâbî, kendisinden yaklaşık yedi yıl önce haccını eda eden Evliyâ Çelebi gibi, küçük, özel bir grup veya kervanla İstanbul'dan yola çıkar. Memleketi Urfa'da elli gün kalır. Kudüs ile Mısır arasında bulunan çöldeki yolculuğunun bir kısmını tasvir ederken, kervanda tahtirevan ve atla yolculuk edenlerin yanı sıra yürüyerek de gidenlerin olduğunu anlatır. Bu tasvir de Nâbî'nin birkaç arkadaşı ve birkaç köle ile yolculuk yaptığı düşüncesini kuvvetlendirir (Coşkun, 2002: 57-8).

Araştırma
Makalesi

Seyahatnâmesinde farklı bir yöntem takip eden Nâbî, örneğin çalışmanın sonraki başlığında incelenecek olan Bosnalı Hacı Mustafa Muhlîs'ten ayrı olarak, eğer yoldaki bir yerleşim biriminde ziyaret edilecek bir türbe veya tarihi bir cami veya bina yoksa oranın tasvirini pek veya hiç önemsemez. Bu nedenle de İstanbul'dan Şam'a kadar çoğunlukla resmî hac kervanının gittiği yolu takip eden Nâbî'nin güzergâhını, onun cami, türbe ve mezarlara yaptığı ziyaretler aracılığıyla belirlemek mümkündür. Nâbî diğer seyahatnamelerin çoğunda göremediğimiz şu önemli kişilerin mezarlarını veya türbelerini de ziyaret eder. Örneğin, Mısır'ın Karafe'de 'Ukbe b. 'Âmir, İmâm Şâfi'î ve Ömer bin Fâriz, Kahire'de İbrahim Gülşenî'nin kabir ziyaretlerini detaylıca anlatır (Coşkun, 2002: 67).

Şam'dan Kahire'ye gitmek üzere yola çıkan Nâbî, on gün sonra Ramle'ye ulaşır ve oraya eşyalarını bırakarak Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmek için Kudüs'e gelir. Ziyarete üç gün ayıran Nâbî sonrasında tekrar Ramle'ye döner ve oradan da Askelon, Gazze, Ariş, Suez ve Mısır'ın Salihyye kasabası yoluyla Kahire'ye varır. Nâbî, Kahire'ye ulaştığında mevsim sonbahardır. O, Kahire'nin nüfusunun yoğunluğu, pazarları, binalarının yüksekliği ve mimarisi ve Kürt ve Çerkezlerin birbirleri ile rekabet ederek yaptıkları camilerin çokluğu ve birbirlerine yakınlığı karşısında şaşkına döner. Nâbî; Sultan Kansu Gavri, Sultan Tulun, Sultan Hasan ve Amr bin As tarafından yaptırılan camileri, Nil nehrini, *Birke-i Özbekiyye* ve *Birke-i Fil* adlı ünlü su depolarını, mesire yerlerini ve Ahram tepelerini tek tek gezer. Nâbî'den bir yıl

önce hacca gitmek üzere Kahire'ye gelen Faslı âlim Ebu Salim el-Ayyâşî'yi de, nüfusuyla ve mimarisiyle etkilemiştir (El Moudden,1990: 77).

20 Şevval 10889/5 Aralık 1678'de, Nâbî, Mekke'ye gitmek üzere Mısır hac kervanına katılarak Kahire'den yola çıkar. Kervan 'Adiliyye, Birketü'l-hacc, Tih Sahrası, Sina Dağı, Mısır Akabesi, Bedr-i Huneyn ve Râbiğ üzerinde gider. Nâbî, kış aylarında bile gece yolculuk yapan Mısır hac kervanının yolculuk adetlerini hayretle canlı bir şekilde tasvir eder. Coşkun'a göre Kahire'de Nâbî'nin, şehrin valisi Abdurrahman Paşa'dan, en azından IV. Mehmed'in fermanı gereği, iltifat ve yardım görmüş olması kuvvetle muhtemeldir (Coşkun, 2002: 67). Ne ki, *Abdî* mahlasıyla şiirler yazan Abdurrahman Paşa'nın Nâbî'nin arkadaşı olduğu ve beraber müşterek gazel yazdıkları bilinmektedir (Bilkan, 1995: 68; Ergün, 1936: 180, 182).

Mekke'ye ulaşan Nâbî hac farızasını Ocak 1679'da eda eder. Mekke'de 20 gün kalan Nâbî, sonrasında Muharrem 1090/Şubat 1679'da Medine'ye gitmek üzere Şam hac kervanına katılarak Mekke'den ayrılır. 17. yüzyılda Şam hac kervanının 10 Muharrem civarında Medine'ye ulaştığı bilinmektedir. Medine'den Şam ve oradan İstanbul'a dönüş yolculuğunun tasvirini kısaca birkaç cümleyle geçiştiren Nâbî eğer kervandan hiç ayrılmadıysa Rebiulahir'in sonlarında veya Cemaziyelevvelin başlarında (Haziran 1679) İstanbul'a dönmüş ve döner dönmez hac yolculuğu izlenimlerini edebi bir üslupla kaleme almaya başlamış olmalıdır (Coşkun, 2002: 68).

3.2. Tuhfetü'l-Haremeyn'de Mısır Bahsi

Seyahatnamesinin onüçüncü kısım anlatısında Şam'dan Ramle'ye, oradan da ondördüncü kısımda Kudüs'e ulaşan Nâbî, Harem-i Aksâ'yı oldukça detaylı bir şekilde tasvir eder. Kahire'den Mekke'ye hareket edecek olan hac kervanını kaçırmamak için olsa gerek, Kudüs'te yalnızca üç gün konaklar. Sonrasında aynı yolu takip ederek, yani Ramle, Gazze ve 'Askalân'a varır. Bu yolculuğunu seyahatnâmenin onbesinci kısmında "*Vasf-ı rîg-i bî-âmân-ı râh-ı Mısır*" başlığı altında kısaca anlatır. Seyahatnâme'nin onaltıncı kısmında "*zîkr-i vasf-ı harem-i Mısır*" başlık altında, Kahire toprağı, Nil nehrinin Mısır için önemi, kasaba ve köyleri ile buralarda yetişen mahsul tanımlanır. Nâbî seyahatnamesinin Mısır menzillerini tasvir ederken her bir menzili anlatmak yerine çoğunlukla konak yerlerinden ve ziyaretgâhlardan bahseder. Örneğin, Gazze 'den beşinci menzilde bulunan 'Ariş Kalesine oradan da beş menzil sonrası başka bir hac menzili olan *Salihyye-i Mısır*'a ulaşır. Ancak bu aradaki 10 menzilden hiç bahsetmez. Keza Salihyye'den dört beş menzil miktarı köy ve kasabalardan geçerek Kahire'ye ulaşır. Ancak bu köy ve kasabaların adları, mahalleri ya da diğer özelliklerinden bahsetmez. Seyahatnâmesinin kısım başlıklarını da menzillere göre değil, seyahat ettiği yerlerdeki makam, ziyaretgâh ya da törensel tasvirlerle göre kaydeder.

Sonrasında onyedinci başlık "*zîkr-i evsâf-ı mâder-i dünyâ*" altında "dünyanın anası" addettiği Kahire'de ziyaret edilen cami, türbe, ziyaretgâh ve birkeleri anlatır. Mısır bahsinin en geniş anlatısını oluşturan bu başlıkta esere ilişkin bir fikir vermesi açısından Kahire anlatısına birkaç cümle ile örnek verilecek olursa:

"Hoşâ belde-i mu'azzama-i Kâhire ki fûshat-ı dâire-i sevâdı pergâr-ı kıyâsı fersûde kadem ve kebûter-i tîz gâm-ı tahmîni gûsistedem ider. Mu'ânaka-i 'imârât-ı tâk-ber-tâk-ı ebr mümâssı sütte-i ciger-i felek ve müzâheme-i minârât-ı revâk-ber-revâk-ı engüşt-nümâsı mâni'-i cünbüş-i bâl-i meleküdür. Reşk-i kesret-i kîbâb-ı encüm-hesâbı harâb-sâz-ı hândân-habâb ve mâhçe-i zer-endûde-i minârât-ı refî'ası tabanca-zen-isûret-i âftâbdur. Her hâne-i sâd-beyti bir devlet-serây-ı 'âlî ve her derîçesi münakkaş kemer ile bir 'arûs-ı lâ'übâlî. Her hânenin sahîfe-i dîvârı pür-nakş u nigâr olmağla bi'-cümle tarafeyn-i turukî her dem bahâr olmuştur. Gûyâ her kasrı letâfet ile bir kasr-ı Yusuf ve naks u nigâr ile halvet-hâne-i Zeliha'dur. Galebe-i zihâm-ı sükkânı bir rütbededir ki Akâsî-i havâlî-i şehirde gâyet-i

tenhâyi ile muttasıf olan gûşelerinde bile katarat-ı bârân zihâm-ı ecsâmdan rûy-ı zemîne hasret keşidedür" (Coşkun, 2002: 236-37).

Buna göre; güzel muazzam Kahire beldesi ki geniş meydanların kalabalık insanlar ve kaygılı güvercinler dolaşır. Evrenin ciğerinin kapısını emen bulutlar yapıların kubbe kaşlarını kucaklamakta ve minarelerinin çokluğu parmaklı saçakları meleklerin kanatlarını çırpmasına manidir. Gıpta ettiren yıldızlar gibi kubbelerinin çokluğu muhabbetle gülmekte, Altın yıldızlı Hilalleri olan yüksek minareleri yüze vuran güzel yüzlü güneş misali gibidir. Her evi adeta yüce bir devlet sarayı her bir süslü ve kemerli kapısı/penceresi adeta senli benli bir gelin gibidir. Her evin duvarı pek süslü olup caddelerinin her iki tarafı her daim bahar gibidir. Hoş latif ve güzel olan her sarayı Yusuf'un sarayı ve nakış ve süslemeleri ile adeta Züleyha'nın halvethanesi gibidir. İnsanların kalabalık oluşu öyle bir mertebededir ki çok تنها yerlerinde bile yağmur damlaları kalabalıktan yere düşmekte zorluk çekmektedir.

Seyahatnâmede yer alan ve bir kısmına yer verilen Kahire şehri tasvirini Nâbî'nin ziyaret ettiği camiler takip etmiştir. Bu camilerden en bilineni *Câmi'-i Ezher*, *Câmi-i Sultan Gavri*, *Câmi-i Tûlûn*, *Câmi-i Sultan Hasan* ve *'Amr bin 'Âs* camileri'dir. Camilerin uzunluk, genişlik, kubbe yapıları ve iç kısımları tasvir edilmiştir. *Ümmü'd-dünya* adını verdiği Kahire'de yaklaşık 2 mil uzunluk ve genişliğindeki iki latif su havuzuna sahiptir. *Birke-i Fîl* ve *Birke-i Özbekiyye*'de biriktirilen suların bir kısmı Nil'den kaynak alır ve hem içme hem de sulama gibi çeşitli amaçlarla kullanılır (Coşkun, 2002: 242).

Mısır'ın batı kenarında bulunan Nil nehri Mısır'ın can damarıdır. Nil kenarında bulunan *Kasr-ı 'Ayn*, Bulak kasabasında bulunan *Sebtiyye*, *Mısır-ı Atik* mahallesinde *Cîze* ve *İnbâbâ* isimli iki kasabada bulunan büyük mesire yerleri ziyaret edilir (Coşkun, 2002: 242-43). Mısır'ın doğusunda bulunan ve Çerkes Sultan Kaytbây'a ait kabir ziyareti etraflıca anlatılır. Sahabeden 'Ukbe, İmâm Şâfi'i, 'Ömer bin Fâriz ve Şeyh İbrahim-i Gülşenî Kahire'de ziyaret ettiği diğer kabirlerdir (Coşkun, 2002: 247-48).

Müellif, seyahatnâmenin onsekizinci kısmında "*Bîrûn-reften-i mahfil-i Mısriyân*" başlığı altında Mısır mahfilinden bahseder. Kahire'den Bâbü'n-Nasr dışında bulunan 'Adiliyye kasabasına varınca üç saat mesafede cümle Mısır halkının mahşeri bir kalabalıkta mahfil-i Mısırî'yi temâşâ ettiklerini tasvir eder. Meydanda bulunan cümle 'ulemâ ve meşâyih zikirler ve dualarla mahfil-i şerife hürmet ederek, mahfil'i hac emîrine teslim ederler (Coşkun, 2002: 248-49).

Nâbî seyahatnâmenin on dokuzuncu kısmında "*Reften-i hâciyân be-Birke-i Hacc-ı Şerif*" başlığı altında hacıların yolculuk hazırlıklarını tasvir eder. Hacda ihtiyaç duyulan malzemelerin develere yüklenmesi, Mısırlı hacıların *Birketü'l-Hacc* olarak adlandırılan mahale ulaşarak burada çadırlarını kurduklarını anlatır. İki gün burada konaklayan kervandaki hacıların ileri gelenlerinin çadırlar önünde "*işâre*" tabir olunan sütûnlar üzere sayısız kandiller yakarak pervin yıldızı gibi parlayan Beytullah yolcusu kervanın diğer yolculuklardan ayrı olarak görkemini canlı bir şekilde tasvir eder. Mısır hac kervanının kış aylarında bile gece yolculuk yaptığına işaret eden Nâbî, yolculuk adetlerinden de bahseder.

Seyahatnâmenin yirminci başlığında "*İbtidâ-yı 'azîmet-i huccâc*" başlığı altında başlayan yolculuğu şu iki dize ile kalben ve cismen kibleye yöneldiğini, hacca niyetlendiğini şöyle anlatır:

*"Gönül tayy it bisât-ı a'yısı hengâm-ı 'azîmetdür
Yürî berk-i sefer âmâde it kim vakt-i rihletdür*

*Mâ râh-revân-ı Ka'be-i cân-îm
Bâ-kâfile-i eşk-i revân hem reh ez-ân-îm*

Yol esnasında *Sahrâ-yı Tih* ve *Tûr-ı Sînâ* geçildikten sonra, yolculuğun dokuzuncu gününde 'Akabe-i Mısır'a ulaşılır. Yolunun zorluğu herkesçe malum bu menzilin, iki tarafı dağlarla çevrili, geçitleri derindir. Sonrasında kıvrılmış bir denize benzeyen *Bahr-i Muhît* sahilinde çadırlar kurulur. Bu güzergâh takip edilerek nice menziller geçilir ve Medyen toprağı olarak bilinen yere ulaşılır. Peygamberlerin hatîbî Şuayb Peygamberin bu mahalde bulunan kabri ziyaret edilir. *Bedr-i Huneyn* menzili ile devam eden Nâbî'nin Mısır hac yolu güzergâhında Bedir'de şehit olan sahabeler ile *Mescid-i 'Ariş* ziyaret edilir.

Sayfa | 51

Bedr-i Huneyn menzilinden iki günlük mesafede, seyahatnâme'nin yirmi birinci kısmında "Resîden be-mîkât-ı ihrâmğâh" başlığı altında Mısırlı hacıların ihrama girdikleri *Râbık (Râbiğ)* menziline varılır. İhrama giren hacılar, telbiyeler getirerek iki saat mesafedeki Mekke Haremi 'Umre adlı mahale ulaşır.

3.3. Muhlisî Bosnevî'nin *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* Adlı Eseri

Bosnalı Muhlis tarafından telif edilen *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmesi resmî hac kervanı ile İstanbul-Kahire-Mekke-Şam-İstanbul güzergâhında hac vecibesi için yola çıkmış ve haccını eda ederek memleketine dönmüştür. Müellifin adı eserde Mustafa, mahlâsı ise Muhlis/Muslisî olarak geçmiştir. Menderes'e göre hem seyahatname metninde yer alan kusurlar hem de *Tuhfe-i Nâ'ili* ve Osmanlı müellifleri gibi geniş bibliyografik eserlerde kendisi ve eseri hakkında bilgi bulunmamasını, eserin edebî kıymeti haiz olmayışına bağlamaktadır. 18. yüzyılda Bosna'ya bağlı Eğriboz beldesinde doğmuş ve yaşamış olan müellif hem şair hem de bu beldede uzun süre kadılık yapmış bir âlimdir (Coşkun, 2007: 30-31). Seyahatnâmenin Mekke anlatısında ise kendisinden "Yaz ey kilk-i belâgat bâb-ı tebcil" şeklinde söz ederek, kendisini "belâgatli (güzel söz söyleyen) bir kalem" olarak tanımlar.

Araştırma
Makalesi

Mevcut çalışmada esas alınan eseri yayına hazırlayan Coşkun, eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bağdatlı Vehbî yazmaları arasında bulunan yazma ile Prof. Dr. İsmail Erünsal tarafından tespit edilerek kendisine gönderilen iki nüshasından yararlandığını belirtmiştir (Coşkun, 2007: 7). Ayrıca, Özuygun ve Yapıcı'nın Bosnalı Hacı Yusuf'un hac seyahatnamesini konu alan çalışmalarında Boşnak Hacı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmesinin orijinal nüshasının Zagreb'teki Yugoslavya Bilim ve Sanat Akademisi'nde bulunduğunu, bunun yanı sıra eserin üç kopyasının daha olduğunu belirtmişlerdir (Özuygun ve Yapıcı, 2004: 45).¹⁰

Bu seyahatnamede 1161-2/1748-9 yıllarında İstanbul'dan deniz yolu ile Kâhire'ye ve Kâhire'den de kara yolu ile Mekke'ye yaptığı hac yolculuğunu anlatan Bosnalı Mustafa Muhlis, İstanbul'dan Kahire'ye kadarki deniz yolculuğunda güzergâhtaki limanlara ilişkin bilgilere yer vermiştir. Müellifin karayolu ile devam ettiği Kâhire-Mekke hac güzergâhı 30 menzil; Mekke-Şam arasında 38 menzil; Şam-İstanbul 35 menzil olarak ayrı başlıklar altında anlatılmıştır (Coşkun, 2007: 43-147). Bu çalışmada eserin İstanbul-Kâhire-Mekke arası menzil anlatılarına yer verilecektir.

3.4. İstanbul-Kahire-Mekke Hac Yolu Üzerindeki Menziller

¹⁰ Çalışmada ayrıca Bosna kütüphanelerinde bulunan hac seyahatnameleri üzerine bir değerlendirmeye de yer verilmiştir.

Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis, seyahatnâmesinin başlangıcında “*Tarîk-i hacca sebki den meşakkat Yerine virile Firdevs bi'z-zât*” demek suretiyle hacın ne kadar zor ve zahmetli bir yol olduğunu belirtir. Müellif, hac menzillerini İstanbul'dan itibaren anlatır. Bosna'dan İstanbul'a ne şekilde geldiğini belirtmez. Yolculuğunun İstanbul'dan Kahire'ye olan kısmında deniz yolu ile seyahat etmiştir. “*Hareket ez-Âstâne de-Deryâ be-Cânib-i Mısır-ı Kâhire*” başlığı altında İstanbul'dan Kahire'ye “*merkeb-i bahr*” şeklinde adlandırdığı gemi ile yaptığı yolculuğunda geminin durduğu limanları anlatarak başlar. Sırasıyla Gelibolu Limanı, Kilidü'l-bahr ve Seddü'l-bahr kaleleri, Sakız Adası, İstanköy, Rodos, Abhor Limanı, Nil ve Bulağ geminin uğradığı limanlar olarak kaydedilir.

Yola çıktığı esnada denizin halini Nûh'un gemisine benzeten müellif, sonra bir adımda geminin Gelibolu Limanına vardığından bahseder. *Şeyhü'l-ârifîn* Gelibolulu Muhammed'in burada medfûn olduğunu, kardeşi Ahmed-i Bicân'ın *İmâdü'l-İslâm* adlı eseri yazdığını ekler. İkinci adımda, Kilidü'l-bahr ve Seddü'l-bahr isimli iki kaleye varılır. Biri Anadolu sahilinde diğeri karşı yakadadır. Üçüncü adımda Sakız adasına varılır. Sakız Adasını anlatırken ilk dikkatini “*‘acayibdür*” dediği Rum kızların giysileri çeker. Sakız adasından sakız, çoğunlukla portakal üretildiğini kaydeder. Sonrasında ulaşılan İstanköy Adasının bir kale şehir olduğu, havasının sıcak, insanların güzel ahlaklı, limon, portakal, incir ve narlarının bol olduğunu, gelen geçen yolcuları mest ettiğini anlatır. İstanköy'den sonra gemi Rodos limanına uğrar. Rodos Kalesi'nin burcuna bir topla selam eden gemileri limana girerek, çapasını sahile bırakır. Cennet bahçelerinden İrem yapısında güzel bir adadır. Rodos'un Fatih Sultan Süleyman'ı yâd etmeye İskenderiye seyri ile devam edilir.

Gemi İskenderiye'ye ulaştığında kalesi harap bir haldedir ancak binası ve düzeni ne Bağdat, ne Girit, ne Zadra ne de Rodos'a benzer. Para cezası ödenerek gemi bir günde Abhor limanına demirler Kahire yönünde ilerleyen gemi. Suyu hiç olmayan bu limanın kalesi oldukça kötü durumdadır. Buradan kayıklarla Akdeniz ile Nil'in birleşme yerine kayıklarla ulaşan kabile, güzergâhına Nil limanı ile devam eder. Nil beldesinin yapıları güzel, hurmalıkları servi gibi uzun, cennetin Tûbâ dallarındandır şimşiri servisi. Sonrasında Mısır da bulunan Bulağ şehrine ulaşır. Mayış ayında bir yelkenliye binerek beş yüz mil Nil'i seyrederek üç günde Mısır Bulağ'a gelirler.

Araştırma
Makalesi

Seyahatnâmesinin devamında Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis, “*Vâkı'-şüden-i hareket ez-Bulağ u Mısır-ı Kâhire ber-bâdiyehâ-yı Hicâz be-cânib-i Mekke-i Mükerrreme*” başlığı altında Kahire-Mekke arasında kara yolu ile yaptığı hac yolculuğunu anlatır. Hac menzillerini ve iki menzil arasındaki mesafeyi saat cinsinden kaydettiği seyahatnâmede, bahsi geçen menziller şunlardır:

Tablo 1: Kâhire-Mekke Hac Güzergâhı¹¹

Sıra No	Menzil Adı	Mesâfe (Saat)
1	<i>Birke</i>	7
2	<i>Dâr-ı Hamrâ</i>	12

¹¹ Muhlis gibi deniz yolunu kullanarak hac mahallerine ulaşan Nâtık'ın menzillnâmesinde yer alan menzil isimleri Tablo 1'de yer alan Muhlis'in menzillnâmesindekiler ile karşılaştırılmış ve farklı adlandırmalara köşeli parantez içerisinde yer verilmiştir. Aksoyak, tarafından incelenen menzillnâmesinde Nâtık (ö. 1717)'in, İstanbul'dan kara yolu ile İskenderiye'ye, oradan Ebukır, Reşîd, Nil Nehri üzerinde Meâş isimli bir gemiyle Kahire'ye ulaştığı kaydedilmiştir. Burada Mısır hac kafilesine dahil olarak, *Âdiliyye, Birke, Dâr-ı Hamrâ, Acrut Kalesi, Teye, Nahl Kalesi, Alâiye, Sütüh, Akabe, Zuhrr-ı Hamâr (?), Şerefe, Uyûn-ı Kasab, Mevâlice Kalesi, Şeyh Selme, İstabl-ı Anter, Vecch Kalesi, Akre, Hanek, Havrâ, Nâr Vadisi, Hudeyre, Yenbûa, Bedr-i Humeyn, Sebî-i Mahsen, Râbia Eşmesi, Kadîde, Asfân* menzillerinde konaklayarak Mekke'ye ulaşmıştır (Aksoyak, 2000: 48). Menzillerin adlandırılmasındaki farklılıkların müstensihin hareketeleme tercihlerinden kaynaklanabileceği gibi, aynı menzil isminin yazmaların derkenarlarında diğeri isimlerinin de verilmiş olmasından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu konuya ilişkin bir değerlendirme çalışmanın Sonuç kısmında yer almaktadır.

3	<i>Acrût [Acrût Kalesi]</i>	15
4	<i>Re'sü'n-Nevâtır</i>	14
5	<i>Tî-hi Benî İsrâ'îl [Teye]</i>	10
6	<i>Nahl [Nahl Kalesi]</i>	15
7	<i>'Alâ'iyye</i>	15
8	<i>Sath, 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr [Sütûh]</i>	12
9	<i>'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr [Akabe]</i>	10
10	<i>Zahru'l-Humâr [Zuhrr-ı Hamâr]</i>	8
11	<i>Şuref [Şerefe]</i>	17
12	<i>Mağâyir-i Şu'ayb Nebî</i>	17
13	<i>'Uyünü'l-Kassab</i>	18
14	<i>Müveylâh</i>	17
15	<i>Selmî</i>	14
16	<i>Ezlem</i>	16
17	<i>Istabl-ı 'Anter</i>	16
18	<i>Gûş</i>	16
19	<i>Ekrâ</i>	12
20	<i>Hanek</i>	15
21	<i>Havrâ</i>	16
22	<i>Nebat</i>	15
23	<i>Hudeyrâ</i>	15
24	<i>Yenba' [Yenbu'a]</i>	17
25	<i>Bedr-i Huneyn</i>	18
26	<i>Kâ'</i>	16
27	<i>Râbiğ [Rabi'a Eşmesi]</i>	15
28	<i>Kudeyd [Kadîd]</i>	16
29	<i>Bi'r-i 'Asfân [Uşfân]</i>	15
30	<i>Mekke-i Mükerrreme</i>	20
Toplam		439

Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis, Kâhire-Mekke arası toplamda 30 menzilde 439 saat süren yolculuktaki menzillere dair kısa bilgiler de sunar:

Birke: Bulak limanı ve Nil nehrinin güzelliklerini arkada bırakarak yola revân olan müellif 7 saat uzaklıktaki Birke menziline ulaşır. Havasının tatlı, kumunun yumuşak ve suyunun da lezzetli olduğunu anlatarak başlar menzilin tarifine. Hoş içimi ile Nil'in suyunu zemzeme eş tutan müellif tatlılıkta cümle âlemin suyundan üstün görür. Sulak Mısır memleketine çarşısında pazarında Arap olmadığına söylenecek söz olmadığını hicivli bir şekilde dile getirir. Ancak Mısır'da kıtlık olduğu dönemlerde Çerkes kölemenlerin zulümleri artardı. Padişahın mülkünde zuhur eden bu zulümleri Sultan'a haber vermeyen Osmanlı devlet ricâlinin Hüdâya şikâyetini arz eder. Dönemin Sultanı III. Selim'e (padişahlık dönemi 1761-1808) referanla bu durumların Padişah'a bildirildiğinde, gerekeni yapacak kudrette olduğunu şu dizelerle ile anlatır:

*"Husûsan kand-i Mısırî kanda vardur rûy-ı gabrâda
Gulemân-ı Çerâkis zehri merfû olsa arada*

*Şikâyetdür Hudâ'ya kurb-i sultâni ricâlinden
Haber-dâr eylemezler pâdişahı mülki hâlinden*

*Gulâfindan çekilsün tîg-i hûn-rîz-i Selîm Hânî
Müselmân eylesün kahrile her bir nev' Müselmânî"* (Coşkun, 2007: 50-51).

Dâr-ı Hamrâ: Birke'den 12 saat uzaklıktaki ikinci menzil *Dâr-ı Hamrâ'yı* suyu, evi olmayan insanı çokça hayrete düşüren bir yer olarak anlatır. Akıllı her insanın aklını yitirmesine

sebebu bu yerin dağlarının, çölünün durumu karşısında akılsız bir insanın bile hayvanından inmeyeceğini ekler.

Acrût: Üçüncü menzilde *Dâr-ı Hamrâ'*dan 15 saat uzaklıkta *Acrût'*a varan müellif geçit yerinin zorluğu, taşların zemine yayılmış olduğu, kalesinin Yusuf'un zindanı, zahirelerinin de üzüntü kaynağı olduğunu belirtir. Etrafının koyu renkli bir dağ görünütüsü olan *Acrût'*un suyunun tuzlu olması nedeniyle ancak hayvanların içebildiğini kaydeder. Temelde dinlenme, yime-içme gibi temel ihtiyaçların karşılanması için konaklanılan menzildeki durumu üzüntü kaynağı olmuştur.

Süveys'in kenarının görüldüğünü de *Acrût* menzili anlatısına ekleyen müellif, Süveys konak yerinin havasının hoş, insanların fena, kötü olduğunu yazar. Ancak bu intibai kazanmasına sebep olay ya da kişilerden bahsetmez.

Re'sü'n-Nevâtır: *Acrût'*tan 14 saat sonra varılan dördüncü menzil *Re'sü'n-Nevâtır'*da da suyun yokluğu anlatıda bahsedilen ilk konudur. Kum ve bazı dikenli bitkilerin olduğu menzilde hayvanlar da telef olur. Sahralarına giren hacıların kaybolduğu, çıkarılmaları ise yeni doğan bir yavru gibi olduğu tasvir edilir. Akıl sahibi ve gözü açık kişilere der ki, bilmezden gelerek bu sahralara girmenin ancak bir ahmaklık olur.

Tîh-i¹² Benî İsrâ'îl: Beşinci menzilde İsrailoğulları Sahrası anlamına gelen *Tîh-i Benî İsrâ'îl* menzili gelmektedir. Dağ, taş ve toprağının yeşil olduğundan bahsederek başlar menzil anlatısına. Bu menzilde farklı bir şekilde Musa Peygamber'in kıssasını edebi bir şekilde kısaca anlatır Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis. Kur'ân-ı Kerim'in Bakara, A'râf ve Tâhâ surelerinde de işaret edilen bu kıssaya göre Hazret-i Mûsâ, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp Tîh çölüne getirince burada konaklar. İsrailoğullarının yiyecek ve içecekleri olmadığından, her türlü ihtiyaçları bakımından Hazret-i Mûsâ'ya bağımlıdılar. Hazret-i Mûsâ onlardan emirlerine harfiyen uyacaklarına dâir kesin söz alır. Bunun üzerine esasını taşa vurur. Taştan on iki kabile için on iki gözlü pınar fışkırır. Sudan kana kana içerler. Belirli zamanlarda gökyüzünden kudret helvası ve bildircin eti de iner. Fakat İsrailoğulları "*nankör ve doymak bilmeyen bir millet*" olarak tanımlar. Bildircin kuşlarına bakarlar, iyi besili ise alırlar, zayıf ise serbest bırakırlardı. Az sonra Hazret-i Mûsâ'dan daha farklı yiyecek istemeye başladılar. "*Biz Mısır'da iken balık, hıyar, kavun, karpuz, pırasa, soğan, sarımsak yerdik.*" dediler. İsrailoğullarının bu bitmek bilmeyen istekleri ve aç gözlülükleri Hazret-i Mûsâ'yı çok üzer. Âyetlerin devamında İsrailoğullarının bu nankörlük ve küstahlıklarına karşı "*Yoksulluk ve düşkünlük damgası vurulduğu ve Allah'ın gazabına uğradıkları*" kaydedilir.¹³ Bosnalı Muhlis ise kıssayı şöyle anlatır:

“Benî İsrâ'îl'e indi menn ü selvâ
Bu menzilde mizâc-ı câna helvâ

İdüp terk-i edeb füm u sarımsak
Taleb kıldı bir alay ile ahmak

Hemân-dem menn ü selvâ oldı merfû'
Edebsizden olur en'âm memnû'

Çihil sâl oldılar bu Tîh'de reh-dâll
Zelîl u hîr hem ser-geşte bed-hâl

¹² Sina yarımadasındaki çöl. Musâ Peygamber Mısır'dan çıktıktan sonra, kavmiyle beraber kırk sene bu çölde dolaşmıştır.

¹³ Âyetler için bkz. Bakara Sûresi, 2/47-61; A'râf Sûresi, 159-162; Tâhâ Sûresi, 20/77-98.

Çü bir kavm ola Mevlâ'sına 'âsî
Olur elbet o kamûin şûm cezâsı

Ne yapsun 'asker-i bî-âra rehbân
Olursa fi'l-mesel Mûsâ bin 'İmrân"

Nahl: Bosnalı Muhlis'in kervanının konakladığı altıncı menzil, Nahl'de suyunun bolluğu ve etrafında hiç balçık omaması nedeniyle hoş menzil olarak anlatılır. Gazze ve Ramle hizasında bulunan Nahl'in aynı isimle anılan kalesi de vardır. Solunda kalan Şam'a 30 saatlik mesafededir. Sağında Tevrat'ın indiği meşhur Tûr Dağı'nın bulunur. Hicaz'ın övünülecek bir menzildir (Coşkun, 2007: 52-53).

Sayfa | 55

'Alâ'iyye: Nahl'den 15 saatlik mesafede bulunan 'Alâ'iyye menzili güzergâhtaki yedinci menzildir. Hacı Muhlis'in Dâr-ı Hamrâ menziline benzettiği menzili zor bir menzildir. Sağında ve solunda dağlar bulunan menzilin yeri çöl ve taşlıktır. Merkepte palan bırakmayan menzilde az da olsa su bulunur. 'Alâ'iyye menziline iki Mağribli hacı şehit olur.

Sath, 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr: 'Alâ'iyye'den 12 saat mesafedeki sekizinci menzil, yine çöl ve taşlıktır. Beyaz taş üzerine siyah nakışlı tabir eder taşlarını ve siyah giyinmiş dağlarını Hacı Muhlis. Bu menzilde de su yoktur ve hacılar susuzlukla baş etmek zorundadır.

'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr: Yine 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr olarak adlandırılan öncekine 10 saatlik mesafedeki dokuzuncu menzil, hacıların susuzluğunu keser. Ancak urban tâifelerinin sıkça taarruz ettiği bir menzildir. Dörtlü bir geçidi olan menzilin Arap coğrafyasında bir benzeri yoktur Hacı Muhlis'e göre. Geçidin alt kısmı büyük bir zorlukla geçilir. Düşkün, zayıf pek çok hayvanın telef olduğu geçit, akılsız düşmana mecbur eder hacıları. Geçidin sonunda Sultan Gavri tarafından yaptırılan kaleye ulaşılır. Suyu bol olan bu mahal, hacılara canına can katar. Oturağın solu, dört konak sonrası Beyt-i Mukaddes, Kudüs'tür. Hem kadim kible, hem mukaddes arzıdır Hacı Muhlis'in anlatısında Kudüs.

Zahrü'l-Hâr: 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr menziline sekiz saat mesafede Zahru'l-Himâr'da konaklar Mısır hâc kervanı. Yüksek mevkide bulunan menzilin bitki örtüsü de dikenli bitkidir. Havası sıkıntı veren menzildeki koyun kelleri yakın bir köyde bulunur. Bu köydeki hurmalık güzeldir, hoştur. Köyün yakınında da Mustafa'nın evi vardır. Biraz hurma ve su bulunan bu yer gözlere safadır.

Araştırma
Makalesi

Şeref: Güzergâhtaki onbirinci menzil Şuref, menziller arasında şeref sahibidir. Mescidlerin minareleri, müellife halkın dinibütün olduğunu düşündürür. Dağının arkasında Arap halkının olmaması, bu menzile yüksek bir anlam katan detay olarak kaydedilir. Özellikle müellifin bu menzili anlatırken kullandığı ibarelerden civardaki Arap halkını inançları bakımından eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durumun gerekçesi açıklanmazken, bu tavrının hac esnasında menzillerde karşılaştığı durumlar neticesinde mi geliştiği yoksa evvelen bir önyargısının olup olmadığı açık değildir.

Mağâyir-i Şu'ayb Nebî: Şuref'ten 17 saatlik mesafede bulunan bu menzil Şu'ayb Peygamberin mağarasıdır. Bitkilerden anber kokulu menzilin suyu bol ve sütü tatlıdır. Etrafında çok sayıda su kuyusu vardır. Hurmalıkları çok,, ağaçları hoş kokuludur, cennet bağından bir bahçedir. Hicaz'ın gönül çelen bir mahalli olarak bu menzilde incir ve nar bağları bulunur. Musa Peygamberin çoban olduğu ve Şu'ayb Peygamberin de koyun gittiği bu menzil, diğer menzillere göre detaylıca tasvir edilir.

'Uyûnü'l-Kassab (Aynune): Hac güzergâhının onüçüncü menzili Mağâyir-i Şu'ayb Nebî menziline 18 saat mesafede bulunan *'Uyûnü'l-Kassab* menzildir. Tuzlu deniz kıyısında bulunan menzilin suları boldur. İçip şükreyler cümle hacılar ve hayvanât kervandaki.

Müveylâh: Tuzlu suyuna nispetle anılan menzil 'Uyûnü'l-Kasb'a 17 saatlik mesafededir. Denizin yakınında yüksek bir mevkiye bulunan menzilin, suyu kuyu suyudur. Bazı yerlerde suyunun tazi bozulmuştur. Ahalisi Beyaz atlas ve Araptır.

Selmî: Güzergâhın onbeşinci menzili Selmî adıyla anılan menzil Müveylâh'a 14 saat mesafededir. Selmî adıyla anılan kabile bu menzile ismini vermiştir. Suyu tuzlu ve havası da bunaltıcıdır. Dağın sağında Selmî adlı köy bulunur. Dağın solunda hayvanların içebileceği tuzlu suyu bulunur.

Ezlem: Müellifin zorlu menzillerdendir dediği Ezlem, Selmî'ye 16 saat uzaklıktaki menzildir. Menzil yeri oldukça karanlık, suyu da acıdır. Burada konaklayan hacılar ve binek hayvanları ihtiyaçlarını karşılayamadan yola decam eder. Ezlem'in dağdan gelen Arap halkı hacılara gerekli olan yiyecek malzemelerini satar.

Istabl-ı 'Anter: Ezlem'e 16 saatlik mesafede bulunan onyedinci menzil *Istabl-ı 'Anter*'in ismi gazi bir sahabeden gelir. Kale içerisinde toprağı bulunan sahabenin kıssasına yer verir. Hacıların mevsiminde bu menzile Arapların mataralarla getirdiği suların içildiğini ekler.

Ğûş: Hac güzergâhının onsekizinci menziline 16 saat yol alınarak Ğûş'a varılır. Bayağı kötü bir menzil olarak tabir ettiği Ğûş'un geçitlerinden geçilirken insanda akıl kalmaz. Geçitlerin zor olduğu menzilin suyu da tuzludur. Şu ve hayvanların satıldığı bu menzilin Arap olan halkı salihlerdendir. Müellif, bembeyaz bir kale olarak anlatılan Ğuş'a hayret ederek ancak güzel bir bina olabileceğini anlatır.

Ekrâ: Suyu tuzlu ve zemini şirin yerdir Ekrâ'nın. Geniş çölleri kimi yerde yeşildir.

Hanek: Hac güzergâhının yirminci menzili olan Hanek'e 15 saat yolculuk sonrası ulaşılır. Suyu tuzlu olup, hilekâr Arapların israftan sonra suyu matarla getirirler. Koyun ve koçları yağlı, semiz; karpuzları pek makbuldür.

Havrâ: Hanek'ten 16 saat mesafe sonrasında ulaşılan yirmi birinci menzil Havrâ'dır. Parlaklığı ve güzelliği ile Havrâ, denize kıyısı olan ve hurma ağaçlarının süslediği bir mahaldir. İnsanlarının kötülükleri hacıların üzüntüsüne sebep olur. Menzilde bulunan çalı bitkisi (muğaylan) çokluğu ile *İskender'in ordusu* gibidir. Kervanı korumakla görevli askerler kimisi aç, kimisi tok bu menzilde konaklar. İçenlere şifa zemmeyin suyundan bu mahalde de çıkar.

Nebat: Havrâ'dan 15 saat mesafede *Nebat* menziline varılır. Yeşillik bir menzil olan Nebat'ın suyu kuyu suyudur ve tadı lezzetlidir. Yeşil çalı bitkileri hacıların çalılarına gölgelik eder. Hanek'ten Yenba'a'ya uzanan topraklarda Arap kabilelerinden Cüheyne kabilesi bulunur. Bollukla rızıklandırılan menzilde yiyecekler, nimetler çoktur.

Hudeyrâ: Vâdi-i Nâr olarak da adlandırılan *Hudeyrâ* menzili Nebat'a 15 saat mesafededir. Susuz menzilin etrafı Sûd dağları ile çevrilidir. Türlü çeşit yemek gelir, hem insana hem de hayvanlara yeter. Halkı fasih Arapça konuşur ve edeblidir.

Yenbu': Hac güzergâhının yirmi dördüncü menzili Hudeyrâ'dan 17 saat mesafedeki *Yenba'* menzildir. Suyu tatlı, içimi lezzetlidir. Suyun pınarı 'Ayn-ı 'Alî'dir, 'Aynü'l-Birke'nin

suyu da lezzetlidir. Her iki kaynak suyu yerin altından akar. Pınarların etrafı mermerle kaplanmış. Yenba' ahalisinin söylediğine göre suyun kaynağı bilinmemektedir. Karpuz, hurma, bamyâ, salatalık, limon ve patlıcan gibi sebzeler de bolca yetişir. En çok ganimet bu menzilde bulunur. Solunda Medine şehri 30 saatlik mesafede; sağında tuzlu denizin sonunda Mısır köylerinden Sa'id toprağı bulunur.

Bedr-i Huneyn: Yenba' menziline 18 saat mesafedeki menzil *Bedr-i Huneyn* güzergâhtaki yirmibeşinci menzildir. Bedir bütün menzillerin başı, en şereflişidir. Menzilin asıl ismi *Hasnâ Mer'a*'dır. Hz. Peygamber'in gazaları arasında Bedir Gazası en yüksek mertebelisidir. 14 sahabenin şehit olduğı gazada, sahebelerden 13'ünün kabri Bedir Dağı'nın devamındadır. Sahabeden biri ise yaralı olarak devam ettiğı yolda şehit olmuştur. Bedir köyünde *Benî Harb* adlı kabile sâkindir.

Bedir'in kuyu suyu beğenilen bir su değildir. Hacılar zaruretten içer bu suyu. Peygamber'e yakın olmayan Arap kabilesi Benî Harb'in bozulması da açıktır.

Sonrasında Sakîfler kabilesinin sakin olduğı Sakîf köyü bulunur. Hac yolunun sağında dağın başında bulunan geçitteki Kehf mağarası mıdır diye sorar Bosnalı Muhlis. Ancak herkesçe malum olan o mağara Sevr dağındadır.

Hacıların korunması ve düzeninden sorumlu emîrî'l-hacc'ın meşhur yedi ocağı bulunur. Mum şenliğı Efrasyâbî bir tasvirle döner. Bedir'in zemininde yıldızlar yanar mum gibi. Yedi ocaklının yedi nişanıdır yanan mumlar. Çerkes askerler gece ve gündüz, sağından ve solundan muhafaza eder kervanın mallarını, zenginliklerini. Güven içerisinde ilerler hep kafileyi koruyan hac askerleri. Aç olanlar askerin sofrasından yer. Hak yolunda hizmet etmek ne güzeldir, sebeptir devlete her an nağme söylemeye. Dünyada Nil ve Mısır devlet olarak yeter, ahirette de cennet bağları. Bu Bedir menzili Mısır ve Şam'ın toplamıdır, ziyaret eden huzur, mutluluk bulsun.

Kâ'a: Bedir'den 16 saat mesafedeki yirmi altıncı menzil *Kâ'a* menzildir. Güzel bir sahra olaan menzilin hacası oldukça bunaltıcıdır. Hurma ve balı getirir Araplar. Kuru ot ve yeşillikleri azdır.

Râbiğ: Güzergâhın yirmi yedinci menzili *Râbiğ*, *Kâ'a* menziline 15 saat mesafededir. Ne güzel, hoş, yüce bir menzildir *Râbiğ*. Suyu tatlı, havası güzeldir. Şam'ın ve Mısır'ın ve batıdan gelen hacıların ihrama girdikleri yerdir. "*Lebbeyke*" diyerek Hakk'ın huzuruna gelir hacılar ve ahvâlleri Hakk'ın emrine kalır. Dilerse halleri olur *hüsn-i hâl*.

Kudeyd: *Râbiğ*'den sonraki yirmi sekizinci menzil *Kudeyd* 16 saat mesafededir. Menzilde suyun olmaması hacılar için müşkildir. *Kudeyd* bir köy olup, hacıların konakladığı menzil köyün sağ tarafıdır. Menzilin bulunduğu mahal güzeldir ancak suyu da tuzludur. Türlü çeşit baklagillerin yetiştiğı menzilde, tatlı cins karpuz çeşitleri de yetişir. Yeşil otları hayvanların yemesi için kâfidir. Menzilin ikinci adı *Sevîkü'l-ûkbe*'dir. Menzilde bulunan Huleys isimli bir başka köyün bitkileri çeşitli, sevimli bir vadidir. Sahabeden Ümm Mu'abbed'in kabri bu menzildedir.

Bîr-i 'Asfân: Güzergâhın Mekke'den önceki son menzili *Bîr-i 'Asfân*, *Kudeyd*'e 15 saat mesafededir. Kale ve köyden oluşan menzile *Bîr-i Osman* da denir. Suyu saf ve tatlıdır. Güzel bir menzildir. Sonrasında 'Asfândan 12 saat mesafede Vâdî-i Fâtma mahali bulunur. Bazı zamanlarda da bu mahal hac menzili olur.

Mekke-i Mükerrerme: Güzergâhın otuzuncu menzili ve hac mahalli Mekke-i Mükerrerme'dir. Seyahatnâmede en geniş anlatı buraya hasredilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de *Ümmü'l-Kurâ* olarak adlandırılan hac mahalli "*beyt-i Mevlâ*"dır. Müslümanların kiblegâhı, Allah'ın nurunun indiği yerdir. Mekke'yi, önemini edebi bir dille seyahatnamesine taşıyan Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis kim olduğunu, neden hacca niyet ettiğini metnin bu kısmında yeniden izah eder. Bilâd-ı Bosna'dan hac niyeti ile yola düşen Muhlis maksadını kibleye varmak, Hakk'ın rahmet ve mağfiretine mazhar olmak olarak izah eder. Bağışlanmayı diler Hudâ'dan, cennet meskeni olsun ister.

Sonrasında Mekke'den Medine'ye ve oradan da Şam'a gitmek üzere çıkar yola. Toplamda 38 menzilde Medine üzerinden Şam'a ulaşan kabile, Kahire'den Mekke'ye gelirken uğradığı *Vâdî-i Fatıma, Bîr-i 'Asfân, Huleys, Kudeyd, Râbiğ, Kâ', Bedr* güzergâhını takip ederek yol alır kabile. Akabinde *Cüdeyd, Kubûr-ı Şühedâ* menzillerinde konaklanarak Medine'ye ulaşılır. Mekke'den biraz daha uzunca anlatılan Medine güzergâhtaki onuncu konak yeridir. Hz. Peygamber ve sahabelerin kabirlerine ev sahipliği yapan Medine'yi ziyaretin faziletlerini anlatır seyahatnâmesinin bu kısmında Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis. Uzunca bir kaside eşlik eder seyahatnâmenin Medine anlatısına. Bahse konu kaside'de yer alan bazı beyitler şöyledir:

*“Şehenzâhâ der-i 'ulyâya geldi bende-i Muhlis
Ne taksîrât ide bende hemîşe eyler isti'fâ*

*Bilür kâlâ-yı dünyâdan risâlet bâb-ı müstağnî
Salâtile selâmı muhlisâne eyledi ihdâ*

*Zamânı makdemünle çünki tebşîr eyledi 'Îsâ
Berâ-yı müjde bu yümn-i nefesle eyledi ihyâ*

*Zemîn-i maşrık u mağrib olup ser-şete vü lertzân
Nübüvvet kûsını çaldukda nâmun ey kerem bahsâ*

*Duhûl itdin şeb-i İsrâ serây-ı kurb-ı bî-çûna
Bu seyr ü ruhsatı virmiş degül bir mahreme Mevlâ”*

Hz. Peygamberin İsa Peygamberden sonraki son peygamber oluşu, doğunun ve batının da peygamberi oluşu ve diğer hiçbir peygambere verilmeyen İsrâ hadisesi ile Hakk katına yükselişi daha pek çok detayla birlikte bu kasidede dile getirilir.

Sonrasında *Nasîf, Fahl-i Tîn, Eşmehâ-yı Hediyye, Birke-i Cedîde, Ebyar-ı Ganem, 'Ulâ, Medâyin-i Hazret-i Sâlih Peygamber, Dâr-ı Hamravî, Birke-i Mu'azzama, Kal'a-i Hayder, Mahtab, Tebûk, Kâ'u'l-Basît, Eşmetü'l-Peygamber, Cugeymân, 'Akabetü'ş-Şâm, Ma'an, Aneze, el-Hissa, Katrâne, es-Sahrâ Beyne'l-Katrân ve'l-Belkâ, Belkâ, 'Ayn-ı Zerkâ, Mefrak, Müzeyrib, Snameyn* menzilleri takip edilerek, sonrasında Şâm menziline ulaşılır.

SONUÇ

Memluklar Dönemi'nde Mısır hac yolu güzergâhını ve menzillerini inceleyen Erol, çalışmasında çeşitli müelliflerce kaleme alınan eserlere referansla bu güzergâhı tarihi süreç içerisinde tanımlar. 'Abderî (öl. 1300), el-Ömerî (öl. 1349), Kalkaşendî (öl. 1418), Süyûtî (1505) gibi müelliflerce tarif edilen Mısır hac güzergâhlarına yer verir (Erol, 2019a: 275-97). Kaynakların her birinde bazı farklılıklar arz eden menzil noktalarının bu durumunu kafilenin indiği menzillerin bazılarının zamanla isimlerinin değişmesi yahut hemen yakınında farklı bir

isimle anılan bir yerleşim biriminin tercih edilmiş olması ihtimallerine bağlı olarak değerlendirir. Bazı durumlarda da su kaynaklarına ve imkânlarına göre yahut dönemin siyasi, iktisadi ve içtimaî koşullarına göre farklı menzillerin kullanılması ya da o senenin hac emîrinin kendi uhdesinde olan rotayı belirlerken değişiklik yapmasına bağlar. Ancak menzillerdeki bu farklılıklara rağmen hac kabilelerinin izledikleri ana güzergâhın değişmediği de görülür (Erol, 2019a: 272-73). Öte yandan, eserinde Memlûkler dönemine dair Mısır eksenli hac güzergâhının menzillerini bir bütün olarak veren ve bu çalışmada da kısmen değinilen el-Cezarî'nin *ed-Dürerü'l-Ferâid Munazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Tarihi Mekketi'l-Mu'azzama* adlı eserini esas alır. el-Cezarî'de tanımlanan bu güzergâh ile 18. yüzyılda Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis tarafından kaydedilen hac güzergâhı karşılaştırıldığında; öncelikle El-Cezarî'ye göre Kâhire-Mekke arası mesafe 424 saat ve 54 menzildir (Erol, 2019a: 274). Tablo 1'de de görüleceği üzere Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis'e göre bu süre 439 saat 30 menzildir. Her iki eserde de kaydedilen kafilenin yolda geçirdiği saat birbirine yakındır. Bununla birlikte, her iki eserin de verdiği süre, kafilenin net olarak yolda geçirdiği zaman olup, namaz, yemek, istirahat vb. sebepler dolayısıyla kafilenin durduğu zamanlar da hesaplandığı vakit yolculuk 45-50 güne tamamlanmaktadır. Öte yandan, 18. yüzyılda Mısır hac kafilesinin konakladığı menzil sayısı azalmıştır. Buna göre el-Cezarî'de dört çeyrekte anlatılan Kâhire-Mekke arası yolculuğun ilk çeyreği Birketü'l-Hacc-'Akabe arası 16 menzil 112 saat; 'Akabe-el-Ezlem arası 11 menzil 95 saat 45 dakika; el-Ezlem-Yenbu' arası 14 menzil 115 saat; Yenbu'-Mekke arası 13 menzil 102 saattir. Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis'te Birketü'l-Hacc-'Akabe arası 8 menzil 100 saat; 'Akabe-el-Ezlem arası 7 menzil 107 saat; el-Ezlem-Yenbu' arası 8 menzil 123 saat; Yenbu'-Mekke arası 6 menzil 100 saattir. Böylece 16. yüzyılın ilk yarısında daha fazla menzilde konaklanarak yolculuk edilirken, 18. yüzyılda daha az menzilde daha uzun süreler konaklanmıştır.

Öte yandan, çalışma çerçevesinde incelenen iki farklı hac seyahatnâmesinde yer alan İstanbul-Kahire-Mekke anlatıları üzerinden Mısır hac yolu güzergâhının 17. ve 18. yüzyıllardaki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Biri dîvân kâtibi ve şair olan Nâbî tarafından edebî bir dille kaleme alınmışken, ikinci seyahatnâme 18. yüzyılda kadı Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis tarafından telif edilmiştir. İlki resmî bir görevle ancak resmî olmayan bir güzergâhı takip ederek, kendi özel kafilesi ile hacc vecibesini yerine getirmiştir. İkinci müellif ise, hac kervanı ile resmi hac güzergâhını takip ederek haccını eda etmiştir. Seyahatnâmeler farklı üslup ve yöntemlerle kaleme alınmıştır. İlki edebî bir kaygı taşırken, ikinci eser daha çok ilmî bir eser sunma amacındadır. Seyahatnâmelerden ilkinde menziller yolculuk sırasına göre değil, müellifçe önem sırasına göre kaydedilmiştir. Buna göre bazı menzillerden ya da birbirlerine olan konum ya da mesafelerinden hiç bahsedilmezken, bahsedilen menziller de ziyaret edilen kabir ve ziyâretgâhlara, ya da önemli bazı hac aşamalarına göre metne dâhil edilmiştir. Buna karşılık Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis tarafından telif edilen ikinci seyahatnâmede hac menzilleri sıra ile aralarındaki mesafeler belirtilerek anlatılmıştır. Dolayısıyla Mısır hac yolu güzergâhını menzilleri, menzillerin havası, suyu, yiyecek-içecek durumu, ahalisi, hacdan sorumlu resmî Osmanlı askerî birliğinin durumu, görevlileri, menzilin urban saldırılarına açık olup olmadığı, menzilin Kudüs, Şam gibi önemli merkezlere uzaklıkları gibi pek çok bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur. Öte yandan, Nâbî hac kervanının Kahire'den yola çıkışı esnasında yapılan merasimleri, *mahmil-i şerîf*'i ve bu esnada şehirdeki coşkuyu edebî bir dille seyahatnâmesine taşırken, Bosnalı Muhlis bu törenlerden hiç bahsetmez. Bunun yerine, Bosnalı Muhlis yolculuk esnasında kullandığı güzergâhı, karşılaştığı tehlikeleri ve dönüş esnasında kullandığı güzergâhları etraflıca tasvir eder.

Her ne kadar Nâbî'nin seyahatnâmesinde bahsedilmese de Bosnalı Muhlis'in İstanbul-Kahire-Mekke hac yolculuğu tehlikelerle dolu bir yolculuktu. Genel anlamda da, gerek deniz ve gerekse kara yolunun uzun ve meşakkatli oluşu, deniz yoluyla seyahatlerin, Akdeniz ve çevresinde coğrafi ve iklim koşullarının yanı sıra, yüzyıllar içinde değişen siyasi güçlerin hâkimiyet alanı olması ve çoğu zaman da siyasi otoritesinin zayıflığından istifadeyle ve adeta

kanıksanmış olan sürekli bir korsan tehlikesinin var olmasıydı. Buna karşın kara yolunu tercih edenlerin de urban taifelerinin/bedevilerin saldırısına uğramaları söz konusuydu. Yol güzergâhında her an için karşılaşılabilecek bir saldırı tehlikesi ve bunun neticesinde esir düşme veya ölüm riski doğabilmekteydi. Kara yoluna hâkim olan çetin coğrafi koşullar ve beraberinde susuzluk ve açlık tehlikesini barındırması, salgın hastalık riski ve bu gibi sebeplerle ölenlerin geriye bıraktıkları mallarının varislerine ulaştırılmasındaki güçlükler vb. sorunlarla mücadele edilmesi de gerekliydi (Tok, 2009: 167-68).

Osmanlı Devleti'nin Hicaz Bölgesi'ndeki hâkimiyeti, çok kalabalık Müslüman topluluklarını tek bir otorite altında birleştirmiş ve göreceli bir dolaşım kolaylığı sağlamış, özellikle kara kervanlarının çıkış ülkesi olan Mısır ve Suriye'de haccın uzun yıllar boyunca güven ve huzur içerisinde yerine getirilmesini temin etmiştir. Osmanlı yöneticileri haccın şart ve imkânlarını dini olduğu kadar siyasi amaçlarla da etkin bir şekilde geliştirerek devam ettirdiler. Hac, Osmanlı devleti için dünyevi otoritesini ve en önemli İslam gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin aracıydı (Raymond, 1995: 21). Haccın iyi işlemlenmesini güvence altında tutma kaygısını ise Hicaz'ın efendileri ve bu iki kutsal beldenin hizmetkârı sıfatları gereği Osmanlı sultanları hep taşıdılar.

KAYNAKLAR

- AKSOYAK, İ. H. (2020), *Nâtik Mehmet Efendi, Tuhfe-i Nâtik*, İstanbul: Ketebe Yay.
- ARMAĞAN, A. L. (2000), XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (*Menâzilü'l-Hacc*), *Osmanlı Araştırmaları*, (XX), 73-118.
- ATALAR, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- BAKHIT, M. A. (1982), *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut: Librairie du Liban.
- BİLKAN, A. F. (1995), Nâbi'nin sanat çevresi ve sanatçı dostları, *Yedi İklim*, (65), 62-69.
- BUZPINAR, Ş. T. (2009), Surre, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 567-569.
- BARBIR, K. (1980), *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press.
- COŞKUN, M. (2001), Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk* by Kadîrî (17th century), *Osmanlı Araştırmaları*, (XXI), 307-322.
- COŞKUN, M. (2007), *Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnamesi Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- COŞKUN, M. (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ÇETİN, C. (2017). İşlevleri ve Özellikleri Bakımından Konya Menzilleri (XVII-XVIII. Yüzyıllar), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 295-344.
- DOĞAN, E. (2012). Osmanlı-İran Hac Yolları Sisteminde Fonksiyonları Yönüyle Konya-İlgın ve Kirmanşah-Sahne Menzilleri, *I. Ulusal İlgin Sempozyumu Bildirileri*, 282-286.
- ERGÜN, S. N. (1936), *Türk Şairleri*, 1, İstanbul.
- EROL, B. G. (2019a), Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 305-306.
- EROL, B. G. (2019b), Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası* (29/1), 63-65.
- EVLİYÂ ÇELEBİ. (1935), *Seyahatnâme*, C. 10 (1672-1680), İstanbul: Devlet Matbaası, 393-405.

FAROQHI, S. (1995), *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

GÜLER, M. (2011), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

GÜLER, M. (2016), XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler, *Yeni Türkiye*, C. 22, S. 85, 704-711.

GÜRDOĞAN, N. (2004), Üsküdar'ı Kabe Toprağı Kılmak, *Üsküdar Sempzoyumu I, Bildiriler*, (1), 243-246.

HALAÇOĞLU, Y. (1982), *Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

HOURLANİ, A. (2005), *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul.

JOMIER, J. (1991), Mahmel, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill, 146-47.

MIKHAIL, A. (2011), *Nature and Empire in Ottoman Eygpt: an Environmental History*, Cambridge: Cambridge University Press.

MIKHAIL, A. (2013), Anatolian Timber and Eygptian Grain: Things That Made the Ottoman Empire, *Early Modern Things, Objects and Their Histories, 1500-1800*, yay. Haz. Paula Findlen, New York: Routledge, s. 274-93.

MIKHAIL, A. (2019), *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

EL-MOUDDEN, A. (1990), The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800, içinde *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, (s. 69-84) eds. Dale F. Eickelman and James Piscatori, London: Routledge.

ORHONLU, C. (1990), *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul: Eren Yay.

ÖZUYGUN, A. R. ve YAPICI, Ş. (2004), Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 36-74.

PAKALIN, M. Z. (2004), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, İstanbul: MEB Yay., 2004, s. 425.

RAFEQ, A. K., Damascus and the Pilgrim Caravan, içinde *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, (s. 130-43), ed. Leila Fawwaz and Christopher A. Bayly, New York: Columbia University Press.

RAYMOND, A. (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev: Ali Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

SAK, İ. ve ÇETİN, C. (2004), XVII. ve XVIII. Yüzyıllara Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 179-221.

SHAW, S. J. (1962), *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.

Sayfa | 63

TOK, Ö. (2009), Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi, *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz Milletlerarası Kongre Tebliğleri, Rabat 12-14 Kasım*, İstanbul: IRCICA, s. 153-169.

TURAY, E. D. (2017), Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 109-124.

TÜTÜNCÜ, M. (2020), İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Bildiriler II*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s. 989-1000.

USLU, Ö. (2019), *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Kırklareli.

UTKU, N. Ş. (2012), *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz*, İstanbul: Klasik Yay.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1984), *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, II. Baskı, Ankara.

YAĞCI, Z. G. (2015), Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 1, 58-74.

YAŞAYANLAR, İ. (2019), Hac Yolunda Bir Durak: Şâm-ı Şerif Süleymaniye Külliyesi, içinde *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Bursa*, ed. Bucu Kurt, Bursa: Gaye Kitabevi, s. 536-547.

Araştırma
Makalesi

YUSUF NÂBÎ, *Tuhfetü'l-Haremeyni'l-Farisi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, no. 135, ff. 200b-207b.